

УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГІЧНІ КООРДИНАТИ

Анатолій ФУРМАН

Copyright © 2001

Суспільна проблема. У драматичній складній ситуації невизначених спроб народного загалу впродовж десятиліття побудувати суверенну демократичну країну, з одного боку, і втрати морального авторитету органів влади і правопорядку, які фактично проводять політику економічного геноциду, а нечесністю і зловживанням, корумпованістю і штучною бюрократизацією скомпрометували *Велику ідею Української держави*, – з іншого, постає доленосне питання: чи бути Україні в ХХІ столітті серед культурно, економічно і громадянськи розвинених країн світу? Щоб здолати зневіру і розчарування сучасної суспільної свідомості, соціальну пасивність і нерозвиненість громадянського суспільства українській нації щонайперше треба зосередитися на *культуротворчій роботі і морально-духовному очищенні* від комплексу рабської неповноцінності, шлаків історичної напівправди, баласту адміністративного примітивізму, фантомів самовдоволення і декларованих успіхів. Тільки відповівши на запитання “Хто ми є?”, “Чого насправді хочемо?” і “Що реально можемо?”, українство зможе на теренах рідної землі, прадавньої культури і новітнього досвіду державного будівництва виявити

необхідний для узгодження і консолідації *широкий конструктив власної ментальності*, тобто той, досі неоцінений і не вжитий належним чином, Божий дар, посвята якого дасть змогу утвердити довкола добро і злагоду, свободу і гуманність, істину і красу. Тільки розумово осягнувши артезіанські глибини своєї ментальності і визначивши на цій основі *координати власного духовного розвитку* серед інших народів світу, може зійти Божа зоря народження оновленого українського менталітету як дороговказ до свободи Волі і Духу, до громадянського розвитку Суспільства і безсмертя Нації.

Мета дослідження: на парадигмальному, методологічному та емпіричному рівнях наукового аналізу обґрунтувати полівалентність, узгодженість і розвитковість визначальних *культурно-психологічних характеристик-координат української ментальності* як основи проектування і побудови інноваційних програм, проектів та моделей розвитку української нації у різних сферах суспільного життя, а також на прикладі національної системи освіти підтвердити можливість створення *повноцінного соціально-культурного простору* навчально-виховних закладів у зонах

професійного соціально-психологічного експериментування.

Авторська концепція. Ментальний світ українства характеризується широкою топографією форм внутрішнього (душевного) і зовнішнього (соціального) життя. Крім часового виміру як важливого показника трансформації української ментальності в ході людської історії, інші три фіксують *буттєво-смісловий зміст психічного життя* особи і суспільства. Так, горизонтальний зріз, з нашої точки зору, має два виміри, що відображають *актуальний стан української душі*: перший – її **структуру** (чуттєвість, розумність, емоційність, вмотивованість, здоровий глузд тощо), другий – досить широку **модальність** (суперечливість) конкретного вияву її характеристик і ознак (“позитив – негатив”, “деструктив – конструктив”). Вертикальний зріз описує діапазон *імовірних потенцій української душі* від архетипів колективного несвідомого до високих духовних (в т.ч. моральних) дій і вчинків, які характеризують самоорганізуючий розвиток людини, етносу і соціуму в гармонії і повноті взаємовпливів та визначають доступні межі духовного самовдосконалення нації, щонайперше через її “зоряний дороговказ” – *національну ідею*. Від міри усвідомлення цих форм та особливостей вияву душевної своєрідності народу головним чином залежить *рівень духовності і моральності українського суспільства* і кожного громадянина зокрема.

Має місце нагальна потреба не тільки смислово зануритися у ментальний світ нації, етносу, соціальних груп та індивідів за допомогою всіх можливих наукових засобів. Не менш важливою є *стрижнева проблема на-*

ціонального відродження українства – ефективне використання ментальних передумов і типових психологічних властивостей українців для мобілізації державо- і суспільствотворчих процесів. Мовиться про співпадання душевного настрою, способу світовідчування і стилю мислення особи чи соціуму із завданнями й умовами виживання і соціального прогресу нації. Зменшення родовідного ментального негативу пов’язане, з одного боку, з проведенням *глибокої критичної рефлексії* своєї історичної минувшини і культурного сьогодення, з іншого – з локалізацією патологічних відхилень у суспільстві, *поліпшенням якості освіти і життя*, зростанням соціальної ваги наукових і, зокрема, психологічних знань, професіоналізму та особистісної самоефективності кожного, тобто із створенням державою спектру передумов (механізмів) для вияву позитивних рис української ментальності. Одним із *основних інститутів*, що покликаний підтримувати і розвивати кращі сторони національної ментальності і є освітня система країни.

Оволодіння людиною соціально-культурним досвідом у процесі життя доленосно відбувається *двома способами* – через *зовнішні впливи* соціуму на особистість (як організовані, так і ситуативні) і через *сміслову занурення* індивіда у власний ментальний досвід (реально пережитий та ідеально осягнутий). У першому випадку *особа навчається* на прикладах поведінки і діяльності інших, у другому – на підвалинах власного матеріального і духовного життя. Якщо в основі *першої стратегії* її соціально-культурного розвитку закладена зовні детермінована *психічна активність*, яка є своєрідною реакцією на дина-

мізм оточення, то в основі *другої* – визначальною утверджується *самоактивність*, зумовлена змінами у психологічній організації внутрішнього світу індивіда. Наслідком першого способу є соціально задані межі *психологічного розвитку* особистості-громадянина, другого – її *саморозвиток*, який не має обмежень щодо продукування соціального таланту та розширення обріїв духовного самовдосконалення.

Сучасна шкільна освіта не виправдано однобоко орієнтована на перший спосіб опанування підростаючим поколінням соціально-культурним досвідом і фактично нівелює значний розвивальний потенціал другого. Об'єднуючим етнонаціональним чинником тут, на наш погляд, є *українська ментальність* – основа державотворення й освітотворення зокрема. Тому реалізація наукового проєкту “Школа ментальності” – це спроба експериментальним шляхом створити *високорозвивальну систему* життєдіяльності навчально-виховних закладів на підвалинах глибокого і всебічного вивчення української історії-традиції, національного соціального характеру, родовідної Душі народу.

Створення ментально відповідної (адекватної) системи національної освіти можливе за такого розвитку державотворчих процесів в Україні, коли реформування освітньої системи стратегічно, тактично і ситуативно буде спрямоване на трансформацію навчально-виховних закладів й освітніх установ з фактора наукової інтелектуалізації суспільства в повноправні *соціально-культурні інституції*, котрі професійно займаються збереженням, збагаченням і розповсюдженням прогресивних наукових знань, соціальних норм і духовно-

естетичних цінностей. Саме ці інституції за допомогою новітнього міжнаукового інструментарію, на історичному підґрунті українського менталітету, із наявної сировини національних і загальнолюдських надбань покликані виробляти *духовний продукт найвищого цивілізаційного гатунку* – *висококультурного громадянина суверенної соборної України*, якому притаманні національна самосвідомість, життєва мудрість, гуманні вартості, творча рефлексія і добродійна духовність. Найкращі умови для вирішення цих складних завдань створені в інноваційних школах Інституту експериментальних систем освіти, котрі проводять *фундаментальний соціально-психологічний експеримент*, основним змістом якого є навчання за *модульно-розвивальною системою*.

Щоб система національної освіти максимально повно використовувала позитивне ментальне підґрунтя української нації, то вона має орієнтуватися на ті вітчизняні освітні системи (експерименти), що вичерпно враховують *конструктив, психологічний тонус ментального світу українців*; передусім його *вершинні структури духовного досвіду* – свободу, мудрість, віру, розум тощо. Тоді особистість буде навчатися не тільки на інформації, що надходить зовні, а й на власних ментальних надбаннях. А для цього треба комплексно змінити цілі і завдання, зміст і форми, технології і методи навчання: з інформаційних вони мають стати *розвивальними і саморозвивальними*. Єдиний шлях до розв'язання цього надважливого завдання – організація на рівні держави *освітніх експериментів та інноваційних проєктів* якісно вищої наукової досконалості,

соціальної масштабності і технологічної виваженості. В Україні такі експерименти та системні нововведення проводяться нами з 1992 року [71; 105; 107; 108; 119 та ін.]. Вони переконують, що випускника школи може озброїти *технологією самонавчання* тільки інноваційна освітня система національного походження і змісту, що пройшла ґрунтовну експериментальну апробацію у формі *нової моделі життєдіяльності* середньої загальноосвітньої школи і починає впроваджуватися – у вищій.

Структуралізація соціально-культурного простору національної освіти і середньої школи зокрема за аспектами (контекстами), характеристиками й ознаками має сутнісно відповідати покомпонентній диференціації ментального (внутрішнього, душевного) світу нації, етносу, соціуму та індивіда (архетип, розум, почуття, мотиви, вірування тощо). За цієї умови освітньо-виховний процес буде природно стабільним і ефективним, у ньому переважатимуть тенденції прогресивного поступу. Широко практикуючи гуманні міжсуб'єктні взаємини, він стане *своєрідним соціально-культурним еталоном*, до якого прагнуть особи і групи всіх інших сфер суспільства. Звісно, поліпшенню підлягає не менталітет сам собою (швидше вдосконалюються культурні форми його вияву), а соціальне оточення, матеріальні і духовні умови життя людини, етносу. Вочевидь, що пристосовувати потрібно не стільки національний менталітет до вимог конкретної шкільної (класно-урочної) системи, на що витрачені десятиліття, скільки нову освітню (модульно-розвивальну) систему розробляти й експериментально впроваджувати, повно враховуючи *приро-*

ду української ментальності. Власне, з останнього виходимо, реалізуючи науковий проект “Школа ментальності” та впроваджуючи модульно-розвивальну технологію ведення навчальних курсів у вищих освітніх закладах [109].

Сутнісний зміст. Держава, церква та освіта – основні соціальні *мега-чинники консолідації суспільства*, конструктивно-перетворювальна дія яких першочергово залежить від повноти повсякденного урахування здобутого досвіду минулих поколінь, котрий так чи інакше кристалізований у *національних формах ментальності*. Доводиться, що ментальність є *продуктом історично-вітального поступу народу*, відображає життєствердний, безпосередньо-процесуальний, *пласт національної культури*. Тому вона, хоч феноменально й пов'язана з духовністю, культурою і буттям (предметною реальністю), все ж цілком не належить жодній із цих сфер вселенського Універсуму, а є *феноменом духовно-оречевленим, культурно-психологічним*. Це – й колективне несвідоме, й соціальний характер, й індивідуальність етносу. В пропонованому дослідженні українська ментальність висвітлюється в *культурно-психологічному змістовому обрамленні*, а це означає, що саме вона глибинно спричинює вироблення, трансляцію і відтворення *біопсихічних програм поведінки*, прийнятих проектів діяльності, ситуативних моделей спілкування, *канонічних взірців учиняння*, а відтак стимулює або гальмує своєчасну *з'яву нових смислів, значень, соціальних кодів та вітальних цінностей*, за допомогою яких передається від покоління до покоління зростаюча лавина соціального досвіду. Обґрунтовується *ви-*

нятково насичений духовний контекст українства, котрому, попри широкі обрії доброчинності і чуттєвості, бракує холодної розсудливості та державницького альтруїзму. Констатується несумісність комунонаильницьких ідеалів і принципів із стрижневими рисами українського менталітету й, зокрема, неадекватність усталеної освітньої моделі середньої і вищої школи етнонаціональним рисам та особливостям соціальної психіки народу. Описується наукова програма “Школа ментальності”, реалізація якої передбачає експериментальне впровадження інноваційної системи модульно-розвивального навчання і дає змогу здійснювати соціокультурну переорієнтацію життєдіяльності навчально-виховних закладів на засадах принципів ментальності, духовності, розвитковості і модульності. Розглядаються проблеми і перспективи проведення в Україні фундаментальних експериментів у сфері освіти та соціально-психологічні умови зосередження позитивного потенціалу українського менталітету на актуальних завданнях побудови відкритого громадянського суспільства.

Ключові слова: культура, ментальність, менталітет, українська ментальність, нація, народ, суспільна свідомість, духовність, суспільство, держава, цивілізація, розвиток, життєдіяльність, соціокультурний досвід (простір), соціальний характер, колективне несвідоме, соціетальна психіка, наукова програма, національна освіта, модульно-розвивальна система, освітня модель, інноваційна діяльність, “Школа ментальності”, соціально-культурна парадигма, соціально-психологічний експеримент.

1. УКРАЇНЬСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

*І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?
(Тарас Шевченко
[124, с. 678])*

Життєва причетність людини до конкретного соціального оточення, в якому вона народжується, розвивається, утверджується й так чи інакше реалізується як особистість та індивідуальність, – очевидний й водночас надскладний фундаментальний факт неподільності особи і соціуму, що свідчить про постійний взаємообмін психологічними вартостями, значеннями і смислами між цими, по-різному унікальними, суб’єктами. Інший незаперечний факт полягає в тому, що соціальні явища найвищого штибу (соціум, культура, людство, світова історія, мистецтво, наука тощо) можливі лише на основі індивідуального життя мільйонів людей, які за законами антропосоціогенезу організуються в найважливіші реалії соціального буття, культури і політики – етноси і нації. Причому етнос – “генетично первинний і структурно основний таксон (одиниця) соціокультурного життя людей” [31, с. 13]. Тому ніхто не в змозі уникнути чи здолати свою етнонаціональну визначеність, родовідну причетність.

Простота та банальна очевидність зазначених фактів і залежностей природно обертаються їх феноменальною та онтологічною складністю. Це підтверджують численні наукові дослідження таких явищ духовного життя як культура, менталітет, націо-

нальна свідомість [15; 16; 26; 37; 39; 61; 66; 74; 78; 96; 124]. Зокрема, за 50-річну історію дослідження менталітету, що започаткована представниками Школи “Анналів” (Жан Люб’є та ін.), він виявився тим *загадковим феноменом*, обсяжний змістовий простір якого з великими труднощами піддається теоретичному аналізу. І сьогодні у з’ясуванні природи людського менталітету і форм його вияву переважають роботи *емпірично-описового характеру*. Складається враження, що науковцям ніяк не вдається “схопити” за допомогою сучасних *інтерпретаційних засобів багатоманіття змісту* цього явища. Щоб хоч певною мірою уникнути зазначеного недоліку нами вводяться два **наукових концепти**, які дають змогу теоретично обґрунтувати предмет дослідження.

Перший вимагає розглядати ментальність тільки у контексті або *сфері культури*. І не тільки тому, що останнім часом термін “культура” все повніше став посідати центральне місце у суспільних науках. Річ у тім, що вияв ментальності будь-якого рівня (особа, група, етнос, нація, соціум, людство) невід’ємний від *актуальної соціокультурної ситуації*, яка порізному спричинює (“провокує”) розвій національного характеру чи етнічної архетипності. До того ж культура, на відміну, скажімо, від цивілізації, утверджує *цінність і самоцінність людської індивідуальності*. Ось чому “порятунок людини і природи можливий через порятунок культури, носіями якої є етноси. Тому збереження культури є збереженням насамперед етнічності, а значить – і ментальності, й архетипності [95, с. 64]. Природно, що культура пов’язана з *культотом предків*, з народними переказами і

традицією; має *духовну основу*, оскільки є продуктом творчої роботи духу над природними стихіями, характеризується як *динамічний процес* здійснення нових цінностей, як жива *доля* народів та етносів. Мойсей Каган зазначає, що “для культурології життєвий цикл розпадається на *три основних фази* – *оволодіння* культурою, *творення* культури і *передача* культури тим, хто йде на зміну в естафеті поколінь. Закони природи визначають фізичні межі між цими фазами, закони психологічного розвитку виставляють свої детермінанти, але тільки сама культура регулює власний життєвий цикл індивіда” [37, с. 90].

Реалізація *стратегії соціокультурної дії* на теоретико-методологічному рівні аналізу феномена “українська ментальність” вимагає винятково конкретного і деталізованого врахування всіх історично наявних процесів (щонайперше розвитку) у *філогенезі соціетальних систем*, аналізу тих ситуацій, які виникли в результаті конфронтації чи, навпаки, інтеграції різних наукових, філософських і загалом *культурних груп*. Крім того, ця стратегія, – на думку Георгія Щедровицького, – передбачає *свідоме* і логічно здійснюване обґрунтування *цілей і завдань дії*, аналіз та оцінку відношення їх до потреб та інтересів сучасних груп, висвітлення і *рефлексію* можливих наслідків соціокультурних змін та впливів виробничих здобутків на інші групи [127]. У нашому випадку постановка низки піднятих цим дослідженням проблем передбачала двоспрямований рух в *організації мислєдїяльності*: а) стосовно тих традиційних питань становлення українського менталітету, які досліджувалися філософами, істориками, психологами і зафіксовані як

певні *набутки культури* [25; 31; 46; 49; 52; 63; 75; 83; 88; 92; 104; 128; 132; 133; 134] і б) відносно нинішньої культурної ситуації українського суспільство- і державотворення, діяльності етносів і соціальних груп, громадянських цілей і цінностей тощо. Все це сприяло змістовому наповненню обстоюваної нами *соціально-культурної парадигми* як науково-світоглядної основи реформування *гуманітарної сфери країни* [107, с. 323–327; 110; 114].

Науковий аналіз досліджуваного феномена як *атрибутивної характеристики культури* виправданий їх *взаємодоповненням*: менталітет – *результат культурного розвитку* нації, етносу, групи чи особистості на терені сучасної цивілізації і водночас *глибинне джерело розвитку культури* як системи історично розвиткових *надбіологічних програм життєактивності*, що диференціюються на чотири складові залежно від того, який *соціальний досвід* вони зберігають, транслюють (від покоління до покоління) та генерують, забезпечуючи відтворення та зміни соціального життя в усіх його основних проявах. Таке розуміння культури дало змогу побудувати своєрідний *методологічний квадрат* (рис. 1).

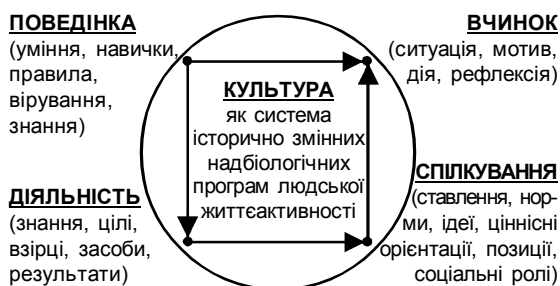

Рис. 1.

«Методологічний квадрат» основних складових-носіїв культури — програми поведінки, діяльності, спілкування і вчинання

Його наукову достовірність підтверджують, з одного боку, сучасні дослідження з філософії і *теорії культури* [37; 89; 99 та ін.], з іншого – *вчинковий підхід* у сучасній психології [73; 80; 67]. І хоч культура не тотожна суспільству, все ж саме вона “пронизує всі без винятку стани соціального життя, і немає жодного соціального феномена, який був би ізольований від впливу культури, не ніс би на собі відбиток такого впливу” [89, с. 63]. Наочним підтвердженням цього є здійснена нами диференціація низки *ідей-дефініцій ментальності за основними складовими культури* як сутнісними критеріями теоретико-методологічного аналізу (табл. 1), що свідчить про виняткову *багатозначність і смислову різнобарвність* характеристик та ознак цього надскладного психокультурного феномена.

В доповнення до поданого аналітичного матеріалу треба окремо вказати на обсяжний у різних координатах і вимірах *функціональний простір ментальності*, який:

- поглиблює взаєморозуміння людей;
- полегшує кооперацію діяльності, групове співжиття;
- сприяє адаптації особистості до природного довкілля і соціуму;
- дає змогу відрізнити “своїх” від “чужих” за символами, знаками, етикетом;
- створює атмосферу емоційної спорідненості;
- об’єктивує соціальне і духовне життя національної ідеї;
- формує образ “МИ”: “Ми — людство”, “Ми — нація”, “Ми — громада”;
- стимулює природний глибинний інтерес до життя;
- уможлиблює високий життєвий

Табл. 1.

Основні ідеї-дефініції ментальності як психокультурного феномена

Психокультурні координати ментальності та їх сутнісні визначення			
Вітальність	Культурність	Свідомість	Духовність
<p>-універсум психологічної унікальності (національна своєрідність, етнічна непересічність, родовідна окремішність, особистісна індивідуальність) людського буття;</p> <p>-історично змінна структура суспільного життя індивідів, що визначає думки, почуття, поведінку людей, їхні цінності, смисли і жести;</p> <p>-духовно-матеріальне життя народу в єдності його основних складових фізичного, розумового, емоційного, морально-етичного і духовного способів буття;</p> <p>-цілісний образ людської життєдіяльності як певний спосіб діяти, мислити і сприймати навколишній світ;</p> <p>-внутрішній стабілізатор життєактивності групи, глибинне джерело загальних констант (окремість, страх, любов тощо) спільного співбуття людей;</p> <p>-природна потреба кожної нації, групи чи індивіда у самоповазі і самоутвердженні, що розвивається і зреалізовується на основі історичного досвіду суспільного життя;</p> <p>-явище глибоко історичне, а тому кожна епоха має своєрідну інтелектуальну проєкцію структури ментальності, певну психологічну ауру (оболонку) історичного життя етносу;</p> <p>-стійка налаштованість внутрішнього світу людини, котра єднає її в соціальні групи та історичні спільноти (нація, народність);</p> <p>-взаємодоповнення основних складових-цінностей – національний дім, духовна культура, історична доля народу і національна свідомість, які водночас є певними рівнями осягнення індивідом культурного космосу рідного народу тощо</p>	<p>-квінтесенція культури народу, в якій фіксуються найістотніші, історично зумовлені особливості світосприйняття і світопочування окремої людської спільноти;</p> <p>-історично обумовлене системне утворення у просторі соціально-культурного досвіду нації (групи), що сутнісно характеризує цей досвід, спричинює його розвиток і збагачення;</p> <p>-фундаментальна матриця культури, мови, способу (образу) життя і соціально організованих форм духовності (в т.ч. релігійної);</p> <p>-продуктивна основа й водночас перепона в історичному розвитку нації на шляху до демократичного суспільства, а також чинник психо-соціального опору культурним і політичним новведенням;</p> <p>-соціально-психологічна самоорганізація представників певної культурної традиції, їхнє спільне психологічне оснащення формами активності та вчинковими способами перетворення світу і самих себе;</p> <p>-метод пояснення динаміки розвитку гуманітарного знання в історії людства, народу, групи чи індивіда, що визначає наукову парадигму;</p> <p>-природний засіб аналізу гуманітарної сфери суспільства в її витоках, умовах, засобах і наслідках функціонування та розвитку;</p> <p>-форма національної культури, яка безпосередньо орієнтована на життєвий процес людей, є максимально віталізованою та феноменально неперервною</p>	<p>-глибинний пласт (рівень) колективної та індивідуальної свідомості, включаючи й несвідоме; у термінах Карла Юнга, живе життя архетипів Свідомості ("аніма", "анімус", "персона", "тінь", "самість", "мудрець", "Бог");</p> <p>-універсальний факт суспільної свідомості, що, висвітлюючи національну своєрідність, знаходить праісторичне підтвердження в народній мудрості;</p> <p>-форма структуралізації групової і суспільної свідомості як момент до-рефлексивної поведінки і діяльності індивідів;</p> <p>-прихований пласт свідомості, який характеризує більше зміст психічного життя, аніж форми його виявлення;</p> <p>-мисленнєвий інструмент освоєння людиною світу, щонайперше мислетік від несвідомого до свідомого і навпаки;</p> <p>-еталонний чуттєво-розумовий інструментарій, яким особистість оволодіває з різною мірою успішності протягом життя за допомогою мови, котра є не лише засобом свідомості, а й органом і продуктом національної ментальності;</p> <p>-позакритична сфера взрців поведінки, які актуально підлягають рефлексії, а потенційно можуть бути усвідомлені;</p> <p>-природний спосіб бачення світу (світогляду), який у своєму основному змісті завжди утримує непрорефлексовані і логічно не обґрунтовані феномени і структури психічного життя індивідів;</p> <p>-рівень суспільної свідомості, на якому думки невіддільні від емоцій, латентних звичок і прийомів свідомості</p>	<p>-засада духовного життя суспільства, тобто своєрідна духовна атмосфера цивілізації, епохи, історичного моменту, соціуму чи соціальної ситуації;</p> <p>-ретроспективне відображення духовного портрету нації, етносу чи іншої спільноти, що окреслює поле форм їхньої активності у самоствердженні і перетворенні світу сьгодні і в майбутньому;</p> <p>-причина відставання духовного життя людей у процесі реформаторських змін суспільства від розвитку матеріального оточення і соціальних інститутів;</p> <p>-змістовий контекст, буттєвий фон, на якому розвивається соціально-культурний досвід та вищі форми духовного самовдосконалення народу;</p> <p>-душа людини, етносу, суспільства, народу, котра обіймає емоційний та інтелектуальний рівні життєдіяльності окремої соціосистеми;</p> <p>-специфіка психодуховного життя людей як система поглядів, настроїв, оцінок і бажань, які ґрунтуються на прийнятих у суспільстві знаннях і віруваннях;</p> <p>-категорія не лише соціально-психологічна, а й культурологічна, морально-етична, що визначає засади вартості суспільної думки, світогляду, життєактивності загалом;</p> <p>-найстабільніша в історичному часі духовна субстанція, котра властива окремому соціуму як його атрибутивна характеристика;</p> <p>-"коренева система" духовності, яка обумовлює і критеріально визначає локальні та різноманітні ментальності людей і спільнот, котрі утворюють конкретний соціум</p>

(творчий) тонус і пошук сенсу життя;

- етнонаціонально інтерпретує загальнолюдські норми і цінності;
- єднає людей у вищих формах духовності — любові, краси, величі, творчості;
- гуманізує і естетизує взаємостосунки між групами людей та окремими індивідами;
- дає єдине розуміння комічного, смішного, жартівливого;
- заповнює позитивними емоціями і переживаннями простір духовного життя індивіда;
- сприяє психологічному комфорту і скорочує соціальну дистанцію між людьми;
- наближає очікувані поведінкові акти до реальної поведінки;
- допомагає зрозуміти тонкощі духовного життя нації і окремої особи;
- створює соціально-психологічні передумови для дружби, кохання;
- плекає національну самосвідомість, патріотичні почуття, героїзм;
- відіграє роль універсального антистресового засобу;
- стабілізує емоційно-вольові контакти особи з оточенням;
- сприяє суверенності колективної (національної) свідомості;
- має спільне психологічне оснащення представників певної культури, етносу;
- розвиває слово, мову і мовлення як культурний орган і природний продукт;
- характеризує “живе життя архетипів свідомості” (Карл Юнг);
- визначає соціальний характер етносу у функціонуванні, розвитку і практичній дії;
- протидіє насильницьким революційно-реформаторським перетворенням;
- допускає тільки еволюційний шлях культурних, соціальних та інших змін

у суспільному житті;

- обумовлює змістове наповнення ідеалів і вартостей на етнонаціональному та внутрішньогруповому рівнях згуртованості;
- є вищим пріоритетом культурно-освітнього цілепокладання;
- визначає якість розуму, котра властива індивіду чи цілій людській спільності;
- окреслює критеріально підвалини особистісних і суспільних відносин до різних сторін життя, поведінки, вчинків;
- існує як очікування людських взаємостосунків і поведінки;
- являє собою духовну субстанцію, властиву окремому соціуму;
- характеризує потенціал світовідчуття та енергетику окремої спільності;
- активізує бажання і життєву спроможність мислити, діяти, змагатися за кращу долю народу та ін.

Другий науковий концепт вимагає розглядати ментальність у загальній логіці розгортання життя людей і народів як найвагомішу соціальну реальність. Категорія життя (вітальності) дає змогу не лише адекватно зрозуміти місце людини і культури в структурах Універсаму, а й виявити джерела, форми і параметри народної ментальності. Це також означає, що не виробництво, а життя і його якість повинні перебувати у центрі наукової парадигми ХХІ століття, що головним ферментом соціальності є соціокультурна форма організації. Відтак і соціум сутнісно покликаний зберігати, розвивати, утверджувати життя в усьому розмаїтті його форм, рівнів і відтінків.

Соціум як специфічну соціокультурну цілісність утворюють індивідуальні та ковітальні (від лат. со... — префікс, що означає об'єднання,

спільність) суб'єкти, котрі у своїй життєактивності опираються на типові для окремого етносу *плани-проекти поведінки і творення довкілля* та самих себе, світоглядні орієнтири і цінності свого історичного буття. До останніх, як відомо, належать сім'я, етнос, нація, носії певної культури (зокрема, європейської), неформальні групи у побуті і на виробництві. Оскільки людина як соціальна істота можлива лише за умов культурного середовища, то *культура у вітальному вимірі рівнозначна соціальності*, яка не існує взагалі, а тільки як світ *певного етносу*. “Етнос, — пише Борис Попов, — це генетично перший і структурно *основний таксон* соціокультурного життя людини” [31, с. 13].

Разом з тим справедливо стверджується, що культура надбудовується над структурами життя у вигляді *складних систем над- і позавітальних орієнтацій* [31, с. 12]. Нетотожність, а почасти й антагоністичність культури і життя (чого варта доведена до процедурних тонкощів *культура вбивства* людини людиною!), на порядок денний людської історії поставила *гуманістичний принцип цінності* як людської особистості та її життя, так і *світобудови нації*, етносу. Саме за національністю, як стверджував Микола Бердяєв, стоїть вічна онтологічна основа і *вічна ціннісна мета* [7, с. 162–164]. Звідси перспективним видається розуміння культури як специфічно *національної парадигми життєтворення*, а етногенезу як *процесу культуротворення* [див. 31, с. 35–53].

Відсутність *наукової тематизації цілісного життєвого процесу*, як слушно зауважує Борис Попов, суттєво утруднює вивчення народної ментальності, оскільки цей пласт культури породжений життєвими циклами

людей, їхнім вікуванням. Теоретичне осмислення “мовчазних”, переважно невербалізованих, структур ментальності ускладнюється ще й тим, що *методологія, категоріальний апарат* для розв'язання даної проблеми перебувають на стадії становлення [77, с. 7]. Очевидно, що науково-змістовому осмисленню цього феномена протистоїть *тотальна сенсорно-емпірична плінність буденного життя*, особливо в аспекті сукупності типових для окремого етносу програм поведінки і життєтворчості, світобачення і цілепокладання. Менталітет, не маючи чіткої структури, увесь час зникає як предмет наукового осягнення (Олена Донченко). Крім того, оскільки ці програмні взірці реалізуються і транслиуються між сучасниками і генераціями етносу здебільшого через *психологічні механізми наслідування та імітації*, то ментальність почасти виявляється у формі *колективного не-свідомого*, тобто як явище *критично неосмислене, неререфлексоване* етнічним загалом, який здебільшого вчинково діє й соціально утверджується за звичками, звичаями, канонізованими передсудами і віруваннями.

Приємний виняток у цьому відношенні становить дослідження Олени Донченко, предметом якого є *феномен соціальної психіки як цілісної психокультури соціуму* [26]. Він, хоч і сутнісно й тотожний феномену “менталітет”, все ж характеризується більшою визначеністю щодо власної статико-динамічної будови, яка водночас є структурою психологічної культури соціуму. У широкому розумінні *соцієтальна психіка* — це “*субстанція життя соціуму*, котра передається від покоління до покоління у вигляді *продукту наслідування історії і культури суспільства*, вмщуючи

географічні, кліматичні і ландшафтні умови життя людей, які заселяли колись і заселяють нині дану територію”, а відтак *своєрідний архетип* у юнгівському розумінні [26, с. 32–32]. Важливо, що соціетальна психіка, як і культура в цілому, здатна зберігати на речовинному, *інформаційному та енергетичному рівнях* матеріального буття сукупність станів, властивостей, здібностей, форм поведінки, взірців реагування та інших *процесів психічної прижиттєвої реальності* навіть після смерті організму людини, що забезпечує *родову пам'ять і наступність коду психічного життя між поколіннями*, котрий специфічний для кожного окремого соціуму. “Але якщо культура – пише авторка, – в основному своєму змісті утримує всю *гаму духовного розвитку* того чи того соціуму, то соціетальна психіка (тобто психіка суспільства і навіть людства) містить більш специфічну *інформацію* про стійкі типи мислення і поведінки людей у соціумі, про закономірності відношень, які виникають у процесі взаємодії між людьми і групами, про різні способи сприйняття, переробки і передачі інформації, на основі якої формуються ті чи інші поведінкові установки та ін.” [26, с. 33]. Зазначені наукові узагальнення становлять важливу частку концептуального підґрунтя нашого дослідження *культурно-психологічних параметрів української ментальності*.

Інший значущий теоретичний орієнтир висвітлюваної проблематики стосується утвердження *вітоцентризму обстоюваної соціально-культурної парадигми*. Людське життя на кінець ХХ століття стало в центрі не лише філософських розмірковувань та антропологічних досліджень, а й психологічних концепцій. “*Методологічна функ-*

ція категорії життя полягає в тому, щоб в єдиному концептуальному підході охопити суб'єкта, обставини, людину, спільноту і суспільство, *розглянути соціум в антропологічних вимірах*” [31, с. 82]. Певною мірою закономірним є факт уведення поняття “*повсякдення*” до низки фундаментальних наукових категорій. Адже саме *повсякденне життя* – це *найперша і найголовніша реальність* буття не лише людини, а й групи, етносу, нації, соціуму.

Зазначене дає змогу підкреслити особливу актуальність двопрограмного наукового пізнання природи української ментальності: а) в напрямі *структуралізації менталітету* соціальних утворень різної масштабності і психічної дії і б) в контексті *вивчення повсякденного життя українців*. Очевидно також, що *висока смислокультурна насиченість народної ментальності* обумовлює широку *різноаспектність* її теоретичного осмислення залежно від предметного співвіднесення і форм вияву цього надскладного феномена. Критичний аналіз цієї проблеми [8; 27; 46; 49; 53; 56; 57; 69; 77; 88; 122; 125; 134] вказує на перспективність таких *основних пластів наукової інтерпретації української ментальності*:

- **історико-державний**: ментальність є проекцією воєнно-політичної історії України;

- **геокультурний (соціокультурний)**: народна ментальність характеризується як наслідок природних та культурних умов історичного життя української нації;

- **історико-археологічний**: риси української душі виводяться з географічних особливостей просторово-часових координат проживання народу;

- **історико-філософський:** етно-і націогенез підлягає осмисленню та інтерпретації засобами філософствування;

- **літературно-художній:** еволюція властивостей українського духовного загалу фіксується за визначними творами письменників;

- **соцієтальний:** ментальність структурується за особливостями психокультури українського соціуму як цілісності (риси, стани і процеси соцієтальної психіки);

- **соціально-психологічний:** властивості та особливості національної ментальності та української душі підлягають науковій інтерпретації з огляду на те, як люди сприймають, взаємодіють і розуміють одні одних у малих і великих групах, етнічних, національних та інших континентальних спільнотах;

- **фольклорно-етнонаціональний:** моделі психосоціальних особливостей українців одержуються шляхом (методом) інтерпретації фольклорних текстів та етнографічних знакових систем;

- **описово-експертний:** професійний опис і кваліфіковане оцінювання українського народу в ситуаціях статичності і динаміки міжетнічних та міжгрупових контактів упродовж історії;

- **описово-іноетнічний:** використання історичних пам'яток з описами українців, зроблених іноетнічними спостерігачами;

- **психолого-педагогічний:** пояснення українського характеру через усупільнені способи (форми) відтворення нових поколінь українців, передусім засобами освіти, національного виховання, сімейного, шкільного та виробничого навчання;

- **ситуативно-повсякденний:** вивчення способу життя народу, типових форм його повсякдення як ре-

лізації його *духовно-творчих потенцій*.

Логіка теоретико-методологічного обґрунтування *природного взаємозв'язку* і взаємодоповнення національної культури та українського менталітету ставить *проблему якості і саморозвитковості* першої, *змісту і структури* – другого. Вперше на це звернув увагу Борис Попов [31, с. 31–33], який зміст досліджуваного менталітету розмежував на *три компоненти*: а) **національний дім** (сімейно-родинні зв'язки, спільна територія мешкання і рідна земля, національний одяг, їжа, житло, господарський уклад життя); б) **духовна культура народу** (мова, музичний і словесний фольклор, національні риси характеру, звичаї, традиції, література, мистецтво, віросповідання); в) **історична доля народу** (потреба зберегти себе як народ, можливість відчувати свою приналежність до рідного народу, факти національної кривди, соціальні конфлікти, стихійні лиха тощо) та емпірично дослідив інтенсивність установок чотирьох народів України (**табл. 2**). Цифрові дані показують, що у *структурі етносвідомості українців* мають місце *збалансовані установки* на основі людського життя й духовні вартості народу, котрі, як не парадоксально, свідчать про *духовне здоров'я нації*, її нормальний реалізм, здоровий глузд та відчуття власної сили; етнічним установкам росіян властивий *“синдром мігранта”*, тобто порівняно слабший акцент на цінності національного дому й підвищена увага до духовних компонентів рідної культури; полякам притаманний високий рівень усвідомлення власної *відповідальності за історичну долю нації*; болгари вирізняються *врівноваженістю* етнічної

Таблиця 2.
Структура національного менталітету (за Борисом Поповим)

Компоненти менталітету	Народні етноси			
	Українці	Росіяни	Поляки	Болгари
Національний дім	39,3	37,0	27,8	42,7
Духовна культура народу	40,3	46,0	47,0	40,9
Історична доля народу	20,4	17,0	25,2	16,4

свідомості за двома першими компонентами (національний дім і духовна культура) з удвічі меншим поцінуванням історичної долі свого народу.

Прокоментований науковий матеріал становить цінність не емпіричним, а *теоретичним змістом*. **По-перше**, тому що дає змогу обґрунтувати основні *модуси-складові менталітету* (рис. 2), причому до вищезгаданих, на наш погляд, цілком слушно додати ще один інтегральний компонент – *національну свідомість* (у т.ч. *самосвідомість*) як таку систему поглядів, ідей, уявлень етнічної групи, що формується на основі взаємодії з іншими етнічними спільнотами, відображає самотутню і самодостатню сукупність знань, ставлень, норм, цінностей своєї світобудови, утверджує специфічні форми і механізми самоусвідомлення та *самовідповідальності за власну історичну долю*. **По-друге**, тому що водночас утверджує

зазначені метакомпоненти як *цінності*, які є певними *рівнями осягання індивідом культурного космосу рідного народу*. Як писав Микола Бердяєв, “культура пов’язана з культом предків, з переказами і традицією”, вона “не є здійснення нового життя, нового буття, вона – *втілення нових цінностей*. Тому всі досягнення культури *символічні*, а не реалістичні” [7, с. 166, 164].

Водночас попередні узагальнення дають змогу обґрунтувати принаймні ще дві проміжні *методологічні схеми* культурно-психологічного пізнання української ментальності. Перша стосується *світоглядних універсалій (категорій культури)*, які у взаємодії і щепленні задають цілісний узагальнений образ людської ментальності (рис. 3). Ці універсалії, з одного боку, акумулюють історично накопичений *соціальний досвід нації* і дають змогу кожній особі оцінювати,

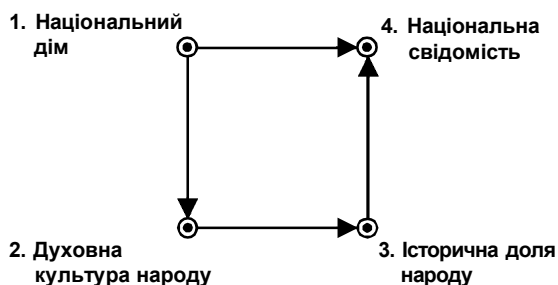

Рис. 2.
Змістові модуси-складові національного менталітету

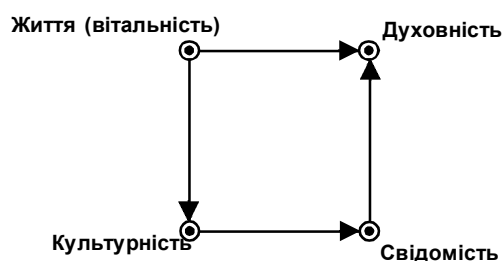

Рис. 3.
Основні світоглядні універсалії як глибинні програми вияву менталітету

осмислювати і переживати світ, з іншого – створюють особливе *сміслово-значеннєве поле* у функціонуванні групової та індивідуальної *свідомості етносу*. При цьому цілком природно, що вершинною формою вияву української ментальності є *духовність як квінтесенція свідомого творчого життя* – служіння високим ідеалам істини, добра, краси, мудрості. О.Шельга вважає, що етнос – *духовно-душевний феномен культурогенезу*, і як частка людства він може і має бути описаний у поняттях психологічної науки, передусім у таких як “ментальність” та “архетипність”. Зміст останнього відображає ту *душевно-культурну реакцію*, яка не тільки не усвідомлюється, але і ніколи безпосередньо не виявляється. Навпаки, ментальність характеризує “результат екстеріоризації етносом своєї сутності, це – духовно-культурний зовнішній самопрояв етнічної спільності. Інакше кажучи, *етнос є культура*, що не розчинила себе у цивілізації, а також *ментальність як така духовність соціального цілого*, що виносить себе за свої власні межі” [95, с. 65–66].

У зв’язку з цим Борис Гершунський, фундаментально досліджуючи обопільний зв’язок менталітету та освіти [16; 17], зазначає, що найбільш ємною *світоглядною категорією*, спроможною відобразити всю складність інваріантних *ідей життєвого смислоутворення* й водночас забезпечити чітке розмежування вітальностей на рівнях особистості, соціуму і цивілізації, є категорія “менталітет”. Саме в менталітеті синтезуються категорії *віри, знання і волі*, які й визначають *реальність повноцінного життя самореалізації особистості* і наповнюють конкретним змістом існування людських спільнот та їх взаємодії

у просторі і часі. Звідси – нагальна потреба *інтегрального розуміння менталітету як метасистеми* світоглядних установок і принципів, душевного настрою і стилю мислення, життєвих пріоритетів і мотивів поведінки малих, великих та глобальних груп.

Феномен менталітету – *субстанція духовна*, котра має давньоісторичне походження у взаємодоповненні індивідуальних, групових і суспільних *інваріантах поступального розвитку* як похідних складових культури народу, його релігії, життєустрою, філософських ідей, освіти, буденності. Разом з тим менталітет – “*квінтесенція культури*. В ньому фіксуються найістотніші, історично усталені, особливості *світосприйняття і світобачення* тієї чи іншої людської спільності, глибокі засади індивідуальної і *суспільної свідомості*, вчинків і поведінки. *Ментальні цінності* характеризуються підвищеною стійкістю та інертністю, протидіючи насильницьким деформаціям і форсованим революційно-реформаторським перетворенням і припускаючи тільки *еволюційний шлях* скільки-небудь істотних й тим більше незворотних змін. Водночас стабільність менталітету не є абсолютною” [17, с. 18]. Борис Гершунський вважає, що його треба не лише вивчати, а й за певних умов *керувати змінами і перетвореннями*, які мають місце у сфері його розвиткового функціонування. Він пропонує реалізувати у повному цільовому, змістовому і методичному обсязі *менталеутворювальні функції освіти* як щодо окремої особистості, так і сучасного соціуму в цілому (*див. далі*).

Друга методологічна модель, на наш погляд, утверджує *конкретність українського менталітету* в його найсуттєвіших ознаках (*рис. 4*), які

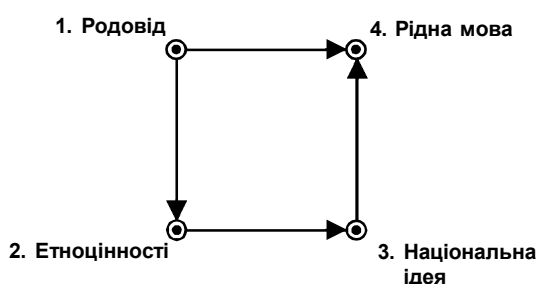

Рис. 4.

Базові вартості українського менталітету як його найсуттєвіші ознаки

водночас є основними культурними вартостями. Зокрема, *прадавній родовід українства* обґрунтований нині різними, подекуди суперечливими і вельми гіпотетичними, *культурно-історичними методами* й, природно, у різних світоглядних ракурсах. Юрій Канигін, наприклад, висвітлюючи первісне походження української нації, виходить з її *арійського походження* [41]. Інші дослідники минувшини вказують на те, що ми є *прямі нащадки києвотрипільців* та первісного *індоєвропейського населення* [49]. Цікавим видається вивчення *образно-сюжетних витоків первісної міфології українського фольклору* [25], яка свідчить про *прадавнє коріння останнього, неоднорідного за змістом та поліхронічного й багатовекторного за вмотивуванням* (тільки становлення кумулятивної та ініціальної казки датується VI тисячоліттям до н.е. [25, с. 251]). “Од Трипільської культури до Київсько-руської цивілізації, зазначає Петро Кононенко, – це час *кристалізації українського етносу* з його територією, мовою, вірою, державою, мистецтвом, культурою. На цьому етапі з самою Природою формується *тип хлібороба, будівника, воїна, державця*, в психіці якого органічно поєднуються бачення свого й інших народів (релігій, мов, культур), ліричне, епіч-

не (емоційне та раціональне) й *трагедійне сприйняття світу*, інтелектуалізм з “антеїзмом”, – а в руслі усього того – і апологетичне, але й аналітично-критичне ставлення до свого ества та буття...” [46, с. 214]. Начиним підтвердженням зазначеного є *першоукраїнський літопис “Велесова книга”*, яка своїм фактом стверджує, що *Праукраїнська цивілізація була високорозвинена* й “аніскілечки не пасувала перед давньоєгипетською, давньогрецькою, давньоримською чи навіть давньоіндійською, а була попередницею і джерелом для багатьох із них” [94, с. 140].

Проблема *етнонаціональних святинь і вартостей* розв’язується кількома способами: або в контексті визначення *християнського виховного ідеалу* [12; 132], або в концептуальному обґрунтуванні *системи національного виховання* [14; 45; 47], або як *розвиток аксіології* [52, с. 124–138] і *постання аксіопсихології*, котра проектує “*фундаментальну філософську категорію духу крізь призму людської активності, онтологічним носієм якої є особистість як духовний суб’єкт, а його головним атрибутом – ціннісно-смілова свідомість*” [42, с. 8–9]. І все ж, на нашу думку, очевидну перевагу з-поміж наукових підходів до висвітлення зазначеної проблеми мають ті, які *поєднують наукові і релігійні канони пізнання світу*, загальнолюдські, національні, групові та особистісні вартості, нарешті утверджують *ціннісно-змістове наповнення* актуального культурно-освітнього простору суспільства й системи українського виховання зокрема.

У цьому відношенні вигідно відрізняється від інших концептуальний підхід Омеляна Вишневецького до обґрунтування *системи вартостей як*

фундаменту українського виховання [14; 47, с. 78-122]. Ідеальна природа вартостей свідчить про те, що вони, з одного боку, є предметом визнання і віри, репрезентують стан духовності людини і суспільства, а відтак мають як інтелектуальну складову, так і ірраціональну, містичну, з іншого – підлягають опредмеченню, тобто певному матеріально-поведінковому втіленню, що робить їх доступними для сприймання, збагачення, поширення. Причому опредмечення виявляється у трьох формах: а) прийняття певного кодексу вартостей, б) популяризація тих чи інших властивостей людської та колективної душі, в) причетність до культурної діяльності у різних аспектах, формах, засобах (філософія, мова, науки, мистецтво тощо). Утверджуючи традиційно-християнську стратегію виховання, автор пропонує оригінальну, у вигляді п'ятирівневої ієрархії, або "піраміди", систему вартостей українського суспільства: на вершині знаходяться абсолютні вічні вартості (віра, надія, любов, доброта, краса, чесність, свобода та ін.), які випливають із потреб вселюдського життя і визначають зміст морального виховання; нижче функціонують національні вартості (українська ідея, державна незалежність України, самопожертва у боротьбі за свободу нації та ін.), які обумовлені державотворчими процесами й сутнісно характеризують систему національного виховання; ще нижче діють громадянські вартості (прагнення до соціальної гармонії, відстоювання соціальної і міжетнічної справедливості тощо), які спричинені потребою побудови демократичного суспільства й окреслюють зміст громадянського виховання; іще нижче існують сімейні

вартості (подружня вірність, піклування про дітей, піклування про батьків і старших членів сім'ї тощо), які випливають із потреб побудови міцної сім'ї й відображають систему сімейного виховання; найнижче, у підґрунті "пірамідальної" моделі знаходяться особистісні вартості (орієнтація на пріоритет духовних ідеалів і цінностей, внутрішня свобода, особистісна гігієна, воля, мудрість та ін.), які залежать від спрямувань окремої особи та визначають зміст її виховного простору, точніше її персоніфікованої аури щохвилинного примноження істини, добра, краси, гармонії. У результаті не тільки світоглядно реалізується основна формула кожного українця: "Служити Богові та Україні", а й утверджується ідеологія багатоаспектного творення життєвого процесу української нації – держави, суспільства, сім'ї, особистості.

У структурі українського менталітету універсально-своєрідною, цементуючою субстанцією є національна ідея. Вона: а) фундаментально зумовлена природно-космічними чинниками, котрі заховані в глибинах етнобуття і свідомості, у т.ч. колективному несвідомому; б) соцієтально залежна від форм історичного буття нації (сімейних, родових, соціально-економічних, політичних та ін.) й водночас впливає на них, постає як "життєдайна свідомість", джерело культурно-історичної динаміки; в) історично визначається духовним та культурним розвитком нації як суб'єкта, котрий самоусвідомлює і самовизначає свою унікальну окремішність серед інших народів світу та турбується про власне рівноправне самозбереження; г) культурно визріває в доглибинних пластах народного руху, національної культури, отримуючи

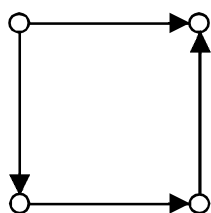

вітальну визначеність у діяльності *національної еліти* і практичне втілення у *досвіді виховання, освіти, пропаганди*; **д**) духовно виявляє себе як склад народу, його *національний характер, традицію, звичаї, менталітет* загалом [див. 14; 46; 58; 90 та ін.].

Національна ідея, як слушно зауважує Олена Тимошенко, “не є расово-ідеалістичною ідеологією, а тим більше – державною”, її також “не слід шукати на рівні політики, як це роблять імперські нації”; вона знаходиться на *рівні культури*, тому “розлита в культурі й становить собою її життєдайну систему” [90, с. 116, 102]. Для тотально-позитивного утвердження української національної ідеї необхідна всезагальна переорієнтація вітчизняного громадянського загалу на вищевказану систему суспільних вартостей і щонайперше – *християнський ідеал*. Це створить повноцінне засадниче підґрунтя для посильного посилення світоглядної і життєствердної дії національної ідеї (рис. 5).

1 — ставлення людини до Бога як Абсолюта Добра і до України як Неньки-Батьківщини

4 — соціальний захист як розгорнута картина фізичного, соціального і духовного самоствердження і розвитку особистості в суспільстві

2 — консолідація громадянського суспільства на засадах соборності, єдиного віросповідання, культуротворення і державотворення

3 — свобода як принцип стосовно кожного окремого члена суспільства, громадянина держави і всього народу загалом

Рис. 5.
Основні умови-складові національної ідеї

Отож ставлення до Бога, консолідація громадянського суспільства, повна свобода дії і надійний соціальний захист населення – *основні умови-складові*, за яких національна ідея не тільки існуватиме об’єктивно та виправдає свою *історичну місію*, а й стане *рушієм конструктивного культуротворення і державотворення*. “Бо вона, – пише Петро Кононенко, – універсальна, як Космос, Земля, Україна. Найвищою мірою *суголосна з ідеалами суверенної, правової, демократичної, гуманної Держави, Вітчизни*, спраглих щасливої долі людей. Вона одна є гарантом здійснення Україною *великої історичної місії*” [46, с. 38–39]. Проте ще раз підкреслимо: тільки тоді, коли є *ненасильницькою, освячена християнськими вартостями* й у вітокультурному відношенні стоїть вище будь-яких ідеологічних, політичних, державницьких інтересів.

Рідна мова – *візитка українського менталітету* у загальносвітовій історії людства. “Мова – це аналог природного буття, духовної сфери, характеру й долі народу, і – як народ – має свій внутрішній – єдиний і неповторний! – лад; як і народ, свою ментальність” [46, с. 44]. Ось чому митрополит Іван Огієнко, всіляко обстоюючи українську літературну мову, із *десяти заповідей свідомого громадянина* першим називає таку: “Мова – то серце народу: гине мова – гине й народ” [70]. А ще раніше Костянтин Ушинський підкреслює: “Мова народу – кращий, що ніколи не в’яне і вічно знову розпускається цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії... Мова – найвеличніший, найбагатший і найміцніший зв’язок, що з’єднує віджилі, живущі та майбутні покоління

народу в одне велике, історичне живе ціле” [93, с. 115]. Геній Тараса Шевченка саме на *Слово (Мову) поклав місію рятівника нації і держави, водночас визначивши своє надзавдання:*

*Я на сторожі коло їх
Поставлю слово!*

Всевидюща Ліна Костенко, вимагаючи, щоб *Слово було у початках сотворіння* не лише світу, а й нації, зауважує, що “давні греки тих, хто погано говорив по-грецьки, вважали варварами. В цьому сенсі наше суспільство всуціль варварське... Неминучий тиск русифікації призвів до патологічних мутацій. Отже потрібна не апологія цих мутацій, а їхня діагностика і лікування. Мова – це також обличчя народу, а воно тяжко спотворене” [50, с. 22].

Проаналізовані *четвертинні схеми багатовимірної структурно-функціональної будови українського менталітету* мають під собою не лише концептуальне, а й онтологічне і суто феноменологічне підґрунтя. Вони відображають емпіричну, повсякденну плинність життєвого процесу диференційовано та ієрархічно. Тому наступним дослідницьким завданням обстоюваного пошуку було створення *категорійної матриці українського менталітету*, яка б виконувала необхідні теоретико-методологічні функції. В результаті вивчення горизонтальних і вертикальних зв'язків структурних складових аналізованого феномену за допомогою низки філософських категорій (загальне, особливе, одиничне, конкретне й універсальне) вдалося створити *категорійну модель менталітету українського народу (рис. 6)*. Вона, на нашу думку, має кілька переваг.

По-перше, створена матриця характеризується *фундаментальністю*

теоретичного пізнання того, що являє собою український менталітет як *вітокультурний феномен*. І справа не тільки в тому, що обсяжна наукова і публіцистична література не містить чогось подібного, тобто логічно і фактологічно обґрунтованого. Найважливіше, що чи не вперше вдалося з *описового рівня мислеаналізу менталітету* як надскладного *об'єкта інтерпретації* піднятися на пояснювальний, власне *теоретичний*.

По-друге, сутність менталітету обґрунтовується за допомогою *світоглядних універсалій* (тобто категорій культури), які у взаємодії і щепленні задають *цілісний узагальнений образ людського світу*, зосереджують історично накопичений етносом *соціальний досвід*, є своєрідними глибинними *програмами життєактивності різних спільнот*. Саме на *фундаментальний статус універсалій культури в людському бутті* вказують філософські системи минулого і теперішнього [3; 4; 15; 24; 60; 89].

По-третє, запропонована матриця розкриває *логіку становлення* індивідуального і колективного *менталітетів*, а також *соціетальної психіки*, яка конкретизується у змістовній наступності *категорій-універсалій двох векторів* (“життя – культурність – свідомість – духовність – віра” і “життя – поведінка – національний дім – родовід – добро”), що виявляють *основний закон генезису менталітету як вершинний шлях менталіформування: життя – спілкування – національна свідомість – рідна мова – слово (див. рис. 6)*.

По-четверте, здобута категорійна модель менталітету відображає *абсолютні (вічні) та основні національні вартості сучасного українського виховання*. Зокрема, це наочно підт-

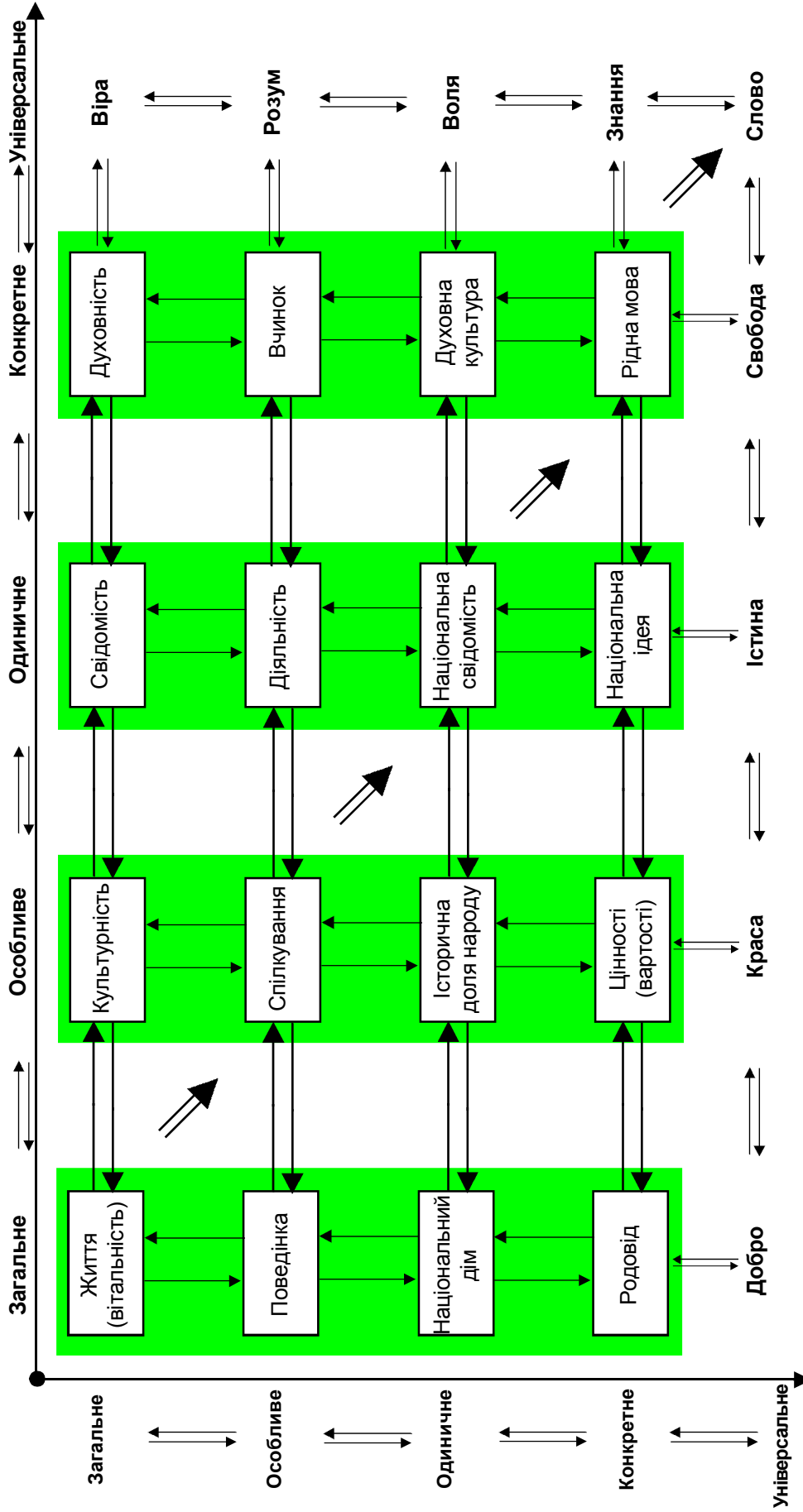

Рис. 6. Категорійна матриця українського менталітету у сфері національної культури

верджує кодекс вартостей, запропонований Омеляном Вишневським [14]: віра, добро, краса, свобода, воля (сумління), вітальність (оберігання життя), національна ідея, національна свідомість (гідність), любов до рідної культури, мови та ін.; це *найвищі ідеї і цінності нагальної суспільно-державної світобудови українства* й водночас *менталетворчі потенції* культурно-історичного утвердження української нації у царині сучасної цивілізації.

По-п'яте, відкрита категорійна матриця української ментальності реалізує *раціогуманістичний підхід у методології психологічної науки*, що вперше обґрунтований Георгієм Баллом [5]. Це означає, що вдалося домогтися певного *синтезу в пізнанні аксіологічних та методологічних настановлень* під час дослідження аналізованого феномена. Крім того, гармонія обстоюваного категорійного поля може бути “прочитана” на *трьох рівнях розуміння* ево-екзистенційного занурення в окреслену *психокультурну реальність*: а) **наукового тексту** як *система універсальних значень* (категорій, термінів); б) **публіцистичного** або **комунікативного акту** відображення соціетальної дійсності як *спектр емоціогенних смислів (символів)*; в) **сценарію мистецького дійства** як *потоків психічних образів і душевних станів* індивідуальних та колективних суб'єктів-носіїв ментальності. Все це істотно утруднює здійснення *мислєдіяльній роботи із “живою” ментальністю* українського народу та різноманітними – явними і прихованими – *механізмами її вияву*.

Отже, для створення **ескізу теорії української ментальності** особливе значення має використаний *метод категоріального синтезу*, сутність яко-

го полягає у: а) початковому виокремленні *найуніверсальніших категорій*, які у різних аспектах і ракурсах характеризують психокультурне явище, б) далі побудові *категорійного “каркасу”* або матриці як основоположного підґрунтя новостворюваної теорії, й нарешті, в) проведення *синтезу змістових трактувань* та інтерпретацій відповідних категорій, їх блоків і систем, що у взаємодоповненні вибудовують своерідну споруду – *теоретичні засади менталітету*. В процесі збагачення змісту відібраних для аналізу *категорій-концептів*, як свідчить вищеподаний науковий матеріал, *культуротворча теоретична схема* одержує більш повний опис і пояснення. Очевидно також, що обстоювана категорійна матриця потребує подальшого обґрунтування з *міждисциплінарних та раціогуманістичних позицій*.

2. СФЕРА УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В ДУХОВНОМУ ВИМІРІ ЛЮДСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ

*А ми дивились та мовчали,
Та мовчки чухали чуби,
Німії, подлії раби...
(Тарас Шевченко)*

Міждисциплінарну характеристику національного менталітету як винятково складної *психодуховної інстанції* можна, на наш погляд, одержати лише за умов реалізації вимог обґрунтованого нами раніше *“методологічного квадрату”* [105, с. 22], який визначає унікальність і водночас єдність основних *сфер духовного виробництва* у такому чотириетапному циклі: **теорія – методологія – технологія – практика (досвід)**. Так,

новостворена *теорія ментальності* має бути вдосконалена у відповідній *методології*, конкретизована в *технології перетворення соціуму*, культури і ментальності та перевірена на об'єктивність *експериментальною* (передусім освітньою) *практикою*, організаційним досвідом.

Борис Гершунський ґрунтовно розрізняє індивідуальний, суспільний та соціумний (соціетальний) менталітети і досліджує останній як *“кореневу систему” духовності*, яка визначає і критеріально забезпечує похідні й досить різноманітні ментальності людей та спільнот, котрі утворюють даний соціум на тому чи іншому етапі його історичного розвитку” [17, с. 133]. *Історія ментальностей* – один із важливих аспектів всесвітньо відомої Школи “Анналів” (Люсьєн Февр, Марк Блок та ін.) [24]. У сучасному витлумаченні її суть полягає в *соціально розмитих умонастроях*, неявних установках думки і ціннісних орієнтаціях, автоматизмах і навичках свідомості, *динамічних* і водночас дуже *усталених позаособових утвореннях*. “Тому дослідник ментальностей, – на думку А. Гуревича, – має справу не з філософськими, релігійними чи політичними переконаннями або доктринами як такими, – його турбують не теорії, а те *підґрунття*, на якому вибудовуються, зокрема, й теорії. В центрі його уваги – *образ світу*, який *закладений культурою у свідомість людей* окремого суспільства і перетворюється ними спонтанно, здебільшого поза контролем їхньої “буденної свідомості” [24, с. 10–11].

Термін “ментальний”, як відомо, стосується *психічного змісту життє-активності індивіда*, оскільки характеризує те, що є в думках, у внутрішньому світі особистості. Згідно із

психоаналітичною теорією Зіґмунда Фрейда, в ньому, передусім, наявні *неусвідомлені потяги*, що виявляються в обмовках, описах, сновидіннях, забуваннях та довільному продукуванні незвичних асоціацій чи психічних образів [97]. Відповідно до *аналітичного підходу* Карла Юнга, у структурі особистості, крім **Его** як центру сфери свідомості та особистого несвідомого (пригнічені конфлікти), є чи не найглибший пласт психіки – **колективне несвідоме**, у якому в *формі архетипів*, або *первинних психічних образів* (“персона”, “тінь”, “самість”, “мудрець” та ін.) утримується увесь *духовний спадок людської еволюції* – сліди емоцій і пам'яті, думок і переживань [128; 129]. Як зазначає Олена Донченко, “однією з надзвичайних здогадок Юнга є визнання того факту, що ми народжуємося *не тільки з біологічною, а й із психологічною спадковістю*, яка визначає наші поведінку та досвід. Тому колективне несвідоме утримує психічний матеріал, котрий *не виникає в особистому досвіді...*, воно мов повітря, яким дихають всі і який не належить нікому” [26, с. 15].

Всезагальність *архетипного змісту* колективного несвідомого, на наш погляд, не означає однаковості *ситуативних форм* його індивідуального та соціального вияву. Щонайперше, *на етапі психоїдної дії архетипу утілюваної схильності* (установки) до поведінки певного типу в культурній тканині феноменального світу. Мабуть, саме це стимулювало Еріха Фрома *розмежувати соціальне несвідоме і соціальний характер* на тому підґрунті, що “кожне суспільство визначає, які думки і почуття треба допускати до рівня свідомості, а які – залишити несвідомими” [99,

с. 336]. До того ж стверджується, що *взаємозв'язок менталітету і соціуму складний, неоднозначний* [13; 87]. Борис Гершунський, маючи на увазі сучасну Росію, пише: “Ментальність, котра об'єктивно не відповідає критеріально аргументованому та історично інтерпретованому суспільному прогресу, не лише може, а й повинна бути виправлена” [17, с. 116]. В доповнення зазначеному А. Гуревич вказує, що в ході історії, “*мисленнєвий інструментарій*” людини й суспільства неодмінно змінюється, тому що *ментальність як світобачення не тотожна ідеології*, котра має справу з продуманими системами думки, й переважно залишається *непрорефлектованою* і логічно невиявленою. Ментальність – не філософські, наукові чи естетичні системи, а той *рівень суспільної свідомості*, на якому *думка невід'ємна від емоцій*, латентних звичок і прийомів свідомості” [24, с. 59].

Звісно, у внутрішньому світі індивіда, крім різноманітних психодуховних станів і процесів, комплексів і конструктів, форм і механізмів та багатьох інших психічних утворень спонтанного чи спричиненого походження, є також *вищі духовні потреби і переживання* (прекрасного, істини, гармонії), *альтруїстичні прагнення і вчинки* (добро, чесність, відданість), *творчі злети людського духу* (інтуїція, інсайт, любов, катарсис). Із психологічної точки зору, менталітет людей “*виявляється через систему поглядів, оцінок, норм та умонстроїв*, які ґрунтуються на наявних для даного суспільства *знаннях і віруваннях* та визначають разом з основоположними потребами й архетипами колективного несвідомого *ієрархію цінностей*, а відтак, і характерні для представників даної спільності пере-

конань, ідеалів, схильностей, інтересів та інших соціальних установок, котрі відрізняють цю спільність від інших” [30, с. 27]. Навіть “*витоки духовності* особи треба шукати не в значеннях, а за ними – *в глибинному смислі вчинків людей*, історичних подій, епосі” [32, с. 109], тобто в *ментальності народу*.

Отже, *духовний світ ментальності* за своєю сутністю має *інтерсуб'єктивний характер*, тобто утримує велику кількість психічних процесів, утворень і механізмів, які усвідомлюються і раціоналізуються частково й фрагментарно. Звідси *надскладна структурна організація психосоціального змісту* ментальності, що динамічно поєднує у знятому вигляді *опозиційні характеристики життя* і діяльності людини – природне і культурне, емоційне і раціональне, несвідоме і свідоме, індивідуальне і суспільне, унікальне й універсальне, інстинктивне і духовне. Природно, що ментальність, утримуючи важкофіксовані витоки культурно-історичного поступу народу, життєво поєднує, здавалося б, несумісне – *високораціоналізовані форми свідомості* (ідеологія, наука, Церква тощо) і *світ людських несвідомих структур* та *неозначених культурних кодів*, що зумовлюють *спосіб життя* представників певної спільності. Зазначені опозиції, з одного боку, наповнюють ментальність складним *біопсихосоціальним змістом*, з іншого – розчиняються у її *динамічних структурах*.

Ментальність – це також *соціально-психологічна самоорганізація* представників певної культурної традиції, що характеризується єдністю їхніх установок, переживань, думок, почуттів і виявляється в *тотожності*

світосприйняття і світобачення. Вона визначає той *рівень суспільної свідомості*, на якому думки не відділені від емоцій, почуття від вольових дій, учинки від загального поступу життєактивності, а тому люди *користуються латентними звичками і прийомами усвідомлення*, не помічаючи цього, не вдумуючись у їх суть, не зважаючи на ступінь їх логічної обґрунтованості. Борис Гершунський у зв'язку з цим пише: “В кінцевому підсумку, і локальними людськими вчинками, і світовою історією загалом рухає *менталітет* – ті глибинні, “корінні” *духовно-моральні, культурні цінності і світоглядні засади* індивідуальної та суспільної *поведінки*, які за умов їх узгодженого, масового вияву за своїм *духовним енергетичним потенціалом* не можна співвідносити ні з якими рукотворними матеріальними енергоносіями чи політичними акціями...” [17, с. 17]. І далі: “Історію людської цивілізації можна зрозуміти... лише на основі вивчення істинно рушійних, *творчих* зусиль поведінки людини і суспільства, тільки в її *ментальному вимірі*. Так само передбачити майбутнє можна лише на засадах вивчення ментальних переваг і життєвих пріоритетів людських спільнот” [Там само].

Ментальність – це й *чуттєво-мисленнєвий інструментарій* освоєння довкілля. Тому вона є *природним способом бачення світу*, достеменно непрорефлексованим і логічно необґрунтованим, немає усталеної системи мислєдіяльності. Вона швидше – *переживання думки на шляху до усвідомлення буття*. В кожному суспільстві є специфічні умови для *структурування суспільної свідомості*: традиції, культура, мова, спосіб життя і релігійність утворюють

своєрідну матрицю, в межах якої й формується національна ментальність. У культурно-історичному вимірі суспільного буття вона постає як *спільне психологічне оснащення представників певної культури*, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у *певне світобачення*. Останнє, врешті-решт, і визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний “зріз” суспільної динаміки органічно впливається до об'єктивного історичного процесу в *структурно-динамічній повноті ментальних настанов усіх рівнів* – від ідейно-теоретичного до буденно-емоційного та несвідомого [121, с. 4].

При цьому *ментальне ядро етносу* знаходиться між двома рівнями філо-і онтогенетичного функціонування психіки: *непідвладними історії* архетипами колективного несвідомого, які глибинно визначають людську всезагальність, і *соціально змінними* формами суспільної свідомості, котрі завжди характеризуються унікальністю і неповторністю психологічного розвитку. Тому ментальність – складний *природно-соціальний продукт духовного життя нації*, якість якого визначають: а) природні умови життя, в) традиції та історично усталені моделі поведінки представників одного етносу, в) соціальні інститути (структури) і г) культурні стратагеми індивідуального розвитку і самореалізації нації. *Менталітет як сутнісна форма вияву ментальності* – не стільки набутий результат людських відносин і поведінки, скільки *очікування цього результату*, який повинен статися на основі визначальних програм і доктрин розвитку різних сфер суспільного життя (ідеологія, політика, освіта тощо).

Очевидно, що *психологічний зміст* ментальності різноманітний, поліструктурний, динамічний. Він *тотально пронизує* як підвалини, серцевину, так і вершини духовного життя представників певної етнонаціональної спільноти. Відтак менталітет – *квінтесенція культури народу*, категорія не лише психологічна та культурологічна, а й *соціальна і навіть моральна*. Саме у цьому пізнавальному контексті виняткової актуальності набуває дослідження української ментальності як амбівалентного, *суперечливого феномена* стабільного історичного руху нації, обріїв її цивілізаційного самоутвердження і духовного розвитку.

Як зазначає Петро Кононенко, щоб “висвітлити менталітет українців, треба проаналізувати їхні помисли й ідеали, *їхній світогляд*, індивідуально-національні риси характеру й життєдіяльності, *основи та своєрідність духовності*” [46, с. 200]. Цілком слушно він вказує на дві обставини *ментальної природи особистості українця*: з одного боку, його витривалість, суворість, внутрішня зосередженість, звитязна мужність, вигадливість та ініціативність, з іншого – величність і щедрість, відкритість і доброта, сонячність і м’якість, сповненість краси і духовності. На ці та похідні від них риси також вказують інші дослідники. Так, Дмитро Чижевський, характеризуючи *найважливіші ознаки української ментальності*, зазначає, що бузумовною рисою психічного складу українця є *емоціоналізм і сентименталізм*, чутливість та ліризм, які найяскравіше виявляються в *естетизмі* життя та обрядовості. Поруч стоять *індивідуалізм та прагнення до свободи*, а ще далі – *неспокій і рухливість*, біль-

ше психічні, ніж зовнішні [123, с. 19].

Психологічний портрет українця, мов вишитий рушник, відображає незвичайну гаму кольорів і відтінків, почасти суперечливих і взаємоне-прийнятних. Передусім це пояснюється цілком придатними і водночас суворими *природними умовами життя*, з іншого – *географічним розташуванням Праукраїни* на карті Євразії як перехрестя доріг цивілізаційного розвитку народів, центру їхнього матеріального і культурного взаємообміну. Ми, безперечно, народ західної культури, хоч при цьому великою мірою транслювали східний досвід у практику власного життя. Звідси – величність і водночас *трагічність історичної долі українського народу і його менталітету як квінтесенції буття*, про що наочно свідчать визнані світом упродовж століть досягнення наших співвітчизників у військовій справі, науці, культурі, техніці, спорті на тлі тривалої неспроможності побудувати суверенну державу.

Сьогодні нації вивчають своє *етнокоріння – прадавній родовід*, щоб знайти опертя в минулому для стабільного поступу у проблемне майбутнє. Світове українство вирішує болюче питання щодо реабілітації свого духовного минулого, прагне переглянути, здавалося б, усталені канони життя нації. Треба якомога швидше виробити правдивий, *узагальнено-проникливий погляд на душу народу*, національний характер та українську ментальність і культуру загалом.

Десятиліття тому історія поставила на порядок денний доленосне питання – *побудувати соборну суверенну державу*, що відповідала б традиційним уявленням українців про *Волю, Правду, Долю*. І здавалося б, що

в Україні є все необхідне для повнокровної самореалізації у царині культурного поступу і, більше того, стати духовною Елладою ХХІ століття” [46, с. 196]. На жаль, утвердження посткомуністичного *негромадянського суспільства* є сьогодні закономірним соціопсихологічним феноменом України, яка “потрапила в слугу зтяжної економічної кризи та системної деградації і яка перетворилася на одну із найзлидненніших країн Європи, тому що сьогодні майже немає “середнього класу” – соціальної бази громадянського суспільства. Натомість тут сформувався соціум “середнього” українця – основа негромадянського суспільства” [76].

Тому виникає запитання: “Чому є так, як не має бути?” Найвлучнішу відповідь на нього нещодавно дала Ліна Костенко: “Українці – це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого переміщування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам’яті і якісні втрати самого національного генотипу... Велике диво, що ця нація на сьогодні ще є, вона давно вже могла б знівелюватися й зникнути. Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніша в універсумі людства” [50, с. 30]. Аналізуючи *гуманітарну ауру сучасного українства як перспективу* його національно неповторної, *інтегральної причетності до світової культури*, відома мислителька говорить про “*дефект головного дзеркала*”, щоб наочно відрефлексувати основні проблеми суверенного суспільствотворення. Так, своєрідним телескопом, із системою точних дзеркал у кожній нації пови-

нен бути весь *комплекс гуманітарних наук*, з літературою, освітою, мистецтвом. Тоді в складному спектрі цих дзеркал і віддзеркалень суспільство може мати *об’єктивну картину самого себе* і давати на світ невикривлену інформацію про себе, сфокусовану в головному дзеркалі. “У нас же цей телескоп давно застарів, ніколи не модернізується, його обслуга часом не дуже грамотна, а часом і недобросовісна й упереджена, так що нація відбивається не в системі розумно встановлених дзеркал, фокусується не в головному дзеркалі, а в скельцях некоректно поставлених лінз і призм, що заломлюють її до невпізнання. *Маємо не ефект, а дефект головного дзеркала*, місцями воно розбите, уламки розкидані скрізь по світу. Та й взагалі цей телескоп встановлений не нами. Запрограмований на систему анахронічних уявлень, *він умисно спотворює обличчя нації*. Відтак і живемо в *постійному відчутті негараздів, психологічного дискомфорту викривленої істини...*” [50, с. 13]. І далі: “Сказав Монтеск’є – спочатку треба бути поганим громадянином, щоб потім стати хорошим рабом. У нас надто багато поганих громадян. Важко збудувати державу, в якій навіть деякі члени парламенту не хочуть приймати присягу на вірність їй, у передбаченні солодкої перспективи бути знову рабами” [Там само, с. 29].

В контексті глибинного осмислення націєствердної проблематики останніми роками окреслилося кілька *версій витлумачення природи української ментальності*. Водорозділом між ними є *витоки і глибина духовних першооснов*. Що треба взяти за вихідну точку відліку прадавнього родоводу українства – “духовну рес-

публіку” Олеся Бердника, РУНВіру Лева Силенка, пантеон богів “Велесової книги” чи церковне християнство? Так, версія Бердника – це неоязичництво з відгомонам східного екзотеризму, що густо замішане на українському романтизмі. Тут має місце повна перемога жіночого начала над чоловічим. Автор пропонує *святині “нової свідомості”* – Мати-Україна, Небесна січ, Церква Святої України, Горня Республіка, Небесна Хортиця, Людська Душа і Духовність.

Етнологи ХІХ ст., щонайперше Іван Нечуй-Левицький [69] стверджують, що до найдавнішого шару української міфології належать *уявлення-персоніфікації* про Сонце, Зорю, Хмару, Весну, Господаря, Громовика, Святовита, Купайла, Коляду як богів світлих. Їм протистоять темні (зимові) сили – русалки, мавки, полісуни, польовики, домовики, чорти, відьми, упирі, вовкулаки, Доля і Злидні. Водночас у “Велесовій книзі” згадуються боги Наве і Яве. Перший – бог потойбічного духовного світу (нав – це мрець), другий – матеріального, земного (пор. з терміном “явний”). Прислів’я “цур тобі та пек” донесло до нас древнє знання про богів Цура (звідси – пращур, відцуратися) та Пека.

Згідно з ученням Геродота про походження скіфів, за царювання Таргітая, сина Зевса і доньки Борисфена (Дніпра), *з неба на землю впали золоті предмети* – плуг, ярмо, сокира і чаша. Їх підняв молодший син Таргітая – Колаксайс, який і одержав царство. Золоті предмети вказують на *смыслжиттєві витоки буття народу*: вони моделюють як Всесвіт, так і *скіфський соціум*. Плуг і ярмо символізують землеробів та скотарів, сокира – воїнів, чаша – жерців. Поширений на місцевих землях *культ*

Плуга досить незвичний для інших земель. “Небесний Плуг” починався 1 листопада і падав на землю у свято Сварога (25 грудня). Зараз сузір’ю Плуга відповідає Оріон. Отож плуг – *об’єднуюче начало головних стихій та сфер Універсуму*, є засобом переходу від світу неорганізованого, хаотичного до світу впорядкованого, організованого, від царства природи до владарювання людини (культури). *Культ хліба* простежується на терені України з найвіддаленіших часів. Хліб – *найвище мірило земного устрою життя людини* і в цьому розумінні підіймається до рівня святого. Ритуальні дії з хлібом є практично в усіх календарно-обрядових звичаях праукраїнців.

До кола головних символів народу *належать і етнічні кольори*. Жовтий і синій – то *священні барви* українського народу. Перший відповідає *сонячному культу* праукраїнців, поклонінню Дажбогу-Сонцю, другий *символізує універсум*, утворений Дажбогом. Синь – це буття, природа, земний устрій, породжений Богом для людини. При цьому свої геокультурні уподобання українці реально засвідчують логікою свого розселення по світу: вони селяться переважно в країнах помірного кліматичного кола з індоевропейськими традиціями та християнською релігією.

Драматична віха української історії – ХVІ ст. За польсько-литовською Люблінською унією (1569 р.) українці втрачають свої політико-економічні привілеї. Почалася тотальна колонізація вітчизняної знаті, український етнос швидко втрачає свою *аристократію як головного носія національної культури й самосвідомості*. Національно-етнічне утримується лише в побуті селян і міщан, у звичаях та фольклорі, консервується, втрачає здатність до

саморозвитку, набуває рис екзотизму і провінціалізму в очах освіченої публіки. Берестейська унія (1596 р.) ще більше роз'єднала український народ, фактично додавши до православної та католицької церков третю – уніатську.

Неабиякій ерозії (на щастя не фатальній!) підданий менталітет українського народу чужоземним владарюванням упродовж трьохсотп'ятдесятилітньої бездержавності. Один лише факт: у цей час різними колонізаторами і в різній формі *українська мова заборонялася понад 170 разів!* [44, с. 19]. Загалом наша *історія дивовижна на драматичні випадки долі*: татаро-монгольське іго, панування Литви, завоювання Польщею, а згодом – лиховісна ніч під Москвою, революційний терор, колективізація, ідеологізація, боротьба за псевдоістину, нищення свого природного і духовного Я. “Намагалися (і намагаються), – критично осмислює українську долю Валентин Горпинюк, – бити нас у саму душу, підрізати крила нашої духовності, доторкнути до живого... То ж дочасно вгамувалася Україна, заскніла душею, зробилася неприкаяною, заговорила різними мовами, заспівала з чужого голосу.

Звідси наша надмірна пасивність, крайній індивідуалізм, аберація мислення (“не до духовності, коли не працює економіка”), космополітизм, обездуховлення, а отже, чванство, самолюбство, що межують з рабською приниженістю, улесливістю та егоїзмом, дегуманізація взаємин між собою, з природою, з Богом, а відтак зрада національних інтересів. Така наша натура, тобто ментальність, – говоримо про себе. Ми майже стали анонімною масою, заблуканими вівцями, хоча й проголошуємо про свою

національну винятковість. Усвідомлюємо себе, свою ментальність скоріше на тілесному рівні, ніж на емоційно-духовному. Маємо душу живу, а не душу духовну. Вона така широка (навстіж) – хоч конем грай. І грають! Політики, ідеологи від різних партій, західні економісти, “нові” українці. Отож весь наш соціальний поступ – з гороб'ячий скік” [18].

Публіцистичний відступ від наукового стилю викладу обсяжного емпіричного матеріалу з проблематики *психокультурної плинності українського менталітету* виправданий не тільки тому, що найповніше змальовує об'єктивну картину стану справ того, *хто ми – українці – є як державо- і суспільствотворці*. І зовсім не тому, щоб самопринизити себе чи поіронізувати над нетямущістю благодійної української вдачі. Навпаки, для нас не менш реалістичними видаються літературно-характерологічні *описи позитивної ментальної енергетики української душі і національної духовності*, що їх подають письменники, науковці, мислителі [21; 36; 41; 46; 49; 51; 53; 69; 72; 74; 75; 77 та ін.]. Попередні висвітлення вмотивовані головним – можливістю *зіставити психокультурні портрети* духовного життя нації із науково структурованими результатами дослідження соціетальних особливостей українського суспільства, що здійснене Оленою Донченко [26]. Отож *Україні як суспільству характерні:*

1) інтровертованість, оскільки соціалізований українець *має Бога в душі*, живе відповідно до Божих заповідей, ним всіляко підтримується *пантеїзм* української примітивної релігії [69]; він комфортно почуває себе вдома і на *своїй території*, ним обстоюється індивідуалістичний куль-

турний цикл, *авторитет ідеї* і боротьба за неї, на нього має здебільшого відчутний вплив родовідна *селянська традиція* [132]; він *сповідує традиціоналізм* й, відповідно, в матеріальній і духовній культурі, схильний *канонізувати внутрішнє духовне життя*, є прихильником “малих груп” (сім’я, братство, громада, спілка), психологічно готовий до громадянського суспільства; йому властиві терплячість, виносливість, урівноваженість, неагресивність, пасивність, миролюбність, але непокірність і навіть упертість, замішаних на *внутрішній свободі*; він не готовий до швидких і радикальних (реформаторських) змін, тому надає перевагу поступовості і стриманості; для нього типовою є *установка на перетворення себе*, а не оточення, звідси перевага особистого над суспільним, тенденція до ситуативного утвердження власного Я і самоактуалізації; йому *притаманні мрійливість* та ніколи незавершене прагнення до правди, власної досконалості; він *індивідуаліст*: хоче мати свій шмат землі, будинок, господарство тощо, а тому *не любить підкорятися*, принижує близькі авторитети, неспроможний створити свою владу, більше живе своїм духовним життям та уявленнями про реальний світ;

2) раціональність соціетальної психіки, котра вказує на те, що український загаль: зорієнтований на сприйняття будь-чого в деталях, піддаючи все поелементному і завершеному аналізу; *не сприймає самі ідеї* чи абстрактно сформульовані проблеми, вони мають бути чітко висвітлені й забезпечені засобами та *планами їх впровадження* чи розв’язання; буде прагнути заповнити прогалини в неповному розгортанні (теоретичному і

практичному) ідеї, процесу, задуму; сприймає навколишній світ як диференційований взаємопричинений смисловий простір, *неспроможний швидко перебудуватися* і змінити поведінкові, діяльнісні чи цілепокладальні установки; вирізняється певним *напруженням*, обумовленим потребою зберегти усталені форми і сутності відношень між вітальними об’єктами; характеризується *планорозмірністю*, наступністю, помірністю та уникає швидкої зміни рішень, стратегічних програм дій, хоч і замулює ці властивості своєю надмірною емоційністю та нерозвиненою практичністю, наслідком яких є *підкування про логіку міжособистісної безпеки* та оборони свого персонального простору;

3) емоційність національної культури, котра виявляється в: *нетрадиційній логіці образів і почуттів*, котрі виводяться з досвіду здорового глузду; *відносності* правди і неправди, розмитості норм, законів, етичних принципів; *безпосередності* під час зносин з іншими суспільствами і культурами, зокрема, *схильності навіювати* їм свої емоції і почуття; невимушеному *декларуванню* нового концептуального світу; переважанні творчої та ініціативної етики над здоровим глуздом і раціональністю; нерозвиненості конструктивних складових прагматичного і науково побудованого життя; *неспроможності навчатися на досвіді* власного історичного минулого; *невній імпульсивності*, непродуктивності і непередбачуваності суспільного життя; *тенденції до міфологічного життєздійснення*; переживанні так званого “*дистресового*” досвіду, тобто в породженні внутрішньосуспільних конфліктів неконструктивної природи; схильності *обстоювати свої*

недолики, повторювати власні помилки та чинити опір проведенню реформ; *підвищеній рефлексивності*, яка відволікає від конкретних справ; *низькому рівні розвитку соціального інтелекту*, а тому створює ідеальне середовище для розповсюдження *міфологем і пліток*, котрі компенсують людям здоровий глузд; *міфологізації демократії* та відволіканні громадян від реальної участі в державному будівництві; переважанні *цінностей добра і свободи* над агресивністю; *надмірній почуттєвості* за пропорційно слабких волі та інтелігентності; *соціальному фаталізмі*, себто вірі в автоматизм культурного поступу; *недостатності соціальної волі*, котра компенсується в духовно-креативних процесах-результатах (поезія, пісня, література) та відображається в непостійності поглядів та орієнтацій; нездатності до героїчно-драматичного сприйняття народного життя; потребі допомогти слабшим, *високорозвиненім альтруїзмі*; неагресивності та *правовій лояльності*;

4) сенсорність психокультури українського суспільства обумовлюють: *здатність* українського народу *захистити свою землю* (ідеал – “вільна Україна”) і традиційні вартості (“дух народу”, його самобутність і культура); *самопіднесеність, свобода і рівність* (звідси, наприклад, козацтво як захисник духовно-емоційних цінностей); культивування реальних життєвих відчуттів і прив’язаність до матеріального з домішками приземленого прагматизму; *діловитий індивідуалізм* без індивідуальностей (Микола Шлемкевич); *високу прив’язаність* до власного дому; особливу *рефлексивність*, котрій властиві переживання приємних відчуттів і *прагнення до самовдосконалення*;

скромність і водночас самодостатня оригінальність народної культури; *неквапливість рішень, ділову мотивацію*, уміння все гарно робити своїми руками, *любов до землі і рутинної праці*, орієнтація на корисний кінцевий результат; установку братися тільки за реальні справи, бажання дії, а також проста, гармонійна, правдива та естетична міфологічність; *“мрійливість серця”*, в якому уява тримається на фактах; *ліричність і сентиментальність*, котрі пригнічують природні прагматичність і заклопотаність; *любов до комфорту*, неприйняття конфліктів і гучних скандалів, непоквапливість й уміння лавувати, уникаючи драматичних колізій; *надмірну*, почасти невинувдану, *етичність*;

5) інтернальність українського соціуму з *переважання емоційної складової*, котра породжує його *внутрішній конфлікт*, дистресові та невротичні стани, а відтак характеризується: чергуванням сильних і слабких сторін спільноти, її зрілістю й водночас обмеженою самостійністю, відповідальністю і сумнівною послідовністю, народною мудрістю і низьким соціальним компонентом, свободолюбивістю, особистою самодосконалістю, неприйняттям насильства над собою й разом з тим невдоволеністю життям; *безтурботним ставленням влади до своєї безпеки* та її опертя на могутність української спільноти; *ініціативністю й самостійністю громадян* й одночасно не підпорядкованість владі та авторитетам, терпимістю і толерантністю в міжнаціональних зносинах, схильністю визнавати авторитет ідеї за умов її всезагальності і зрозумілості; тенденціями переходу неагресивності у пасивність, а свободолюбства – в ізоля-

цію і відхід від реальності, розмежуванням інтересів, цінностей та ідеалів не тільки по відношенню до життя, власності, а й стосовно природи й суті українства як соціальної спільноти;

б) ексекутивність (жіночість) українського соціального загалу, котра характеризується наявністю таких ознак: помірність у діях, *реальна перевага споживання над творенням*; пізнання дійсності засобами *рефлексивного мислення*, уявлення і вражень; успішність в описанні духовних пошуків *без спроби щось реально змінити в суспільстві*; зведення реформаторської діяльності до створення образів та ідей, котрі немає кому реалізувати; *переважання слухняності, сумлінності*, навіюваності і романтичності основного загалу населення над самодостатністю, впертістю, розсудливістю; привабливість соціального оточення завдяки *ореолу ліричності*, загадковості, непояснювальності, непередбачуваності; *помітна трагедійність*, страждальність і моральність життєвого процесу, в центрі якого перебуває жінка-мати; *персоніфікація рідної землі* (образи Неньки-України, матері-природи); *певна незахищеність*, апатичність, наївність, потреба в сильному і вольовому союзникові, без чого важко вирішити завдання внутрішньої інтеграції, визначення своїх інтересів й активізації соціальної волі, соціокультурної самоідентифікації народу; притаманна *внутрішня конфліктність* як наслідок жіночого зосередження на вузькогрупових та індивідуальних інтересах; *слабкість соціального характеру*, яка спричинює невідповідність реальних соціальних змін жодному реформаторському плану чи проекту; *відсутність духовних резервів*, психологічних засобів, щоб

розв'язати актуальні соціальні проблеми; пошук суспільством засобів (у т.ч. військових) самозахисту, постійне *самоекспериментування*.

Природна складність обстоюваного предмета дослідження ставить, на наш погляд, проблему вибору *раціонально-гуманістичного підходу як основного методологічного орієнтиру* в організації продуктивної мислєдіяльності. Це також означає, що *архітектоніку української ментальності* вичерпно не висвітлює жодна з історіографічних розвідок, соціокультурних версій, наукових концепцій. Майже повну картину маємо за їхнього *сукупного опису наших духовних витоків*, соціокультурної тематики та буремного сьогодення. У цьому розрізі все ж непізнаними залишаються чимало важливих *граней життя української душі*: ментальність еліти і “мовчазної” більшості, козацтва і чумацтва, чоловіча і жіноча, сільська і міська, владна (олігархічна) і народна, юнацька і доросла, корпоративна та індивідуальна ментальності тощо.

Відомо, що нація як кожна надскладна соціальна система розвивається з ініціативи окремих, енергійних і завзятих індивідів та груп. Тому в національній ментальності важливим показником є *міра толерантності оточення*, в якому перебувають ці індивіди і групи, його спроможності підтримати їхні реформаторські дії. На жаль, прикметною особливістю соціального характеру типового українця є те, що він, будь-що пристосовуючись до обставин соціополітичного повсякдення, *не дуже охоче сприймає нові цінності*, які базуються на індивідуальному виборі та персональній відповідальності, особистісних настановах і вартостях. Разом з тим він, надаючи перевагу негромадянським

нормативним уявленням і моделям поведінки, що всіляко культивуються владою, *вдається до різючих самообмежень у життєвих потребах* і, щонайтрагічніше, усвідомлено схильний майже завжди “мінімізувати свої загальнолюдські та соціополітичні бажання, приглушувати критичні протогоромадянські інтенції, якщо влада кваліфікує їх як нелояльність підданця. Він просто, – робить висновок Володимир Полохало, – не може спробувати заперечити накинуту йому пострадянською владою роль” [76].

Крім феномена масової схильності до безпідставних самообмежень українського загалу, сама влада перетворилася на прибутковий і досить безпечний бізнес. “Нині адміністративні ресурси можуть паралізувати будь-кого, хто виступить проти. Адже це не просто ресурси влади, державного апарату, а й рекрутовані фінансові потоки, найдешевші, “безплатні” бюджетні кошти, а також контроль за інформаційними засобами” [76]. А це є чи найголовніший показник того, що сьогоднішнє українське суспільство *самодостатнє і самостійне у своєму негромадянському вимірі*, оскільки виявляє сервільну солідарність з елітами, морально і політично виправдовує та підтримує недемократичні форми і стиль владарювання, а відтак психологічно приймає злякисне маніпулювання собою як життєву неминучість [див. 6, с. 43–44; 19; 28 та ін.].

І все ж, на наш погляд, тут слушно зробити кілька принципових зауважень. Перше стосується того факту, що консолідованість українського народу в драматичній динаміці історичного часу трималася *не на одній національній свідомості простого люду*. Скажімо, від XIV до початків XVIII

століття фундаментом українства була еліта (військова і культурно-освітня, Українська Православна Церква), яка впродовж століть забезпечувала *територіальну автономію* українців. Саме з *елітарного середовища* походять самотутні риси українського менталітету:

1) *лицарські ідеали вірності, доблесті й честі*, а звідси – чітке розмежування добра і зла, святого і грішного, правди і кривди;

2) *неагресивний стійкий індивідуалізм з розвиненим почуттям власної гідності і сили*;

3) *самоповага й неметушлива впевненість* у собі, що почасти межують з упертістю і беззастережною рішучістю;

4) *самостійність думок і практичних дій*, яка природно характеризує внутрішній спротив будь-яким насильницьким зовнішнім впливам.

Навіть поверховий аналіз сучасного соціально-організаційного клімату України показує *несумісність* комуно-насильницьких ідеалів і принципів із стрижневими рисами українського менталітету; передусім утвердження індивідуального над груповим, колективним. Тому друге зауваження стосується природи *українського індивідуалізму*, який, на протигагу європейському, має *інвертований*, тобто внутрішньо спрямований характер з переважанням емоційно-почуттєвого переживання над холодною розсудливістю. Згадаймо хоча б художньо-жартівливу характеристику молодим Остапом Вишнею *ментальних рис українця*:

1. *Моя хата скраю.*
2. *Якби не били.*
3. *Якось пронесе.*
4. *Ти ба, не пронесло...*

На думку визнаних дослідників ментальності українського народу (Микола Костомаров [51], Іван Нечуй-Левицький [69], Володимир Липинський [56], Євген Онацький [72], Олександр Кульчицький [52; 53], Богдан Цимбалістий [122], Микола Шагамкевич [124; 125], Володимир Дорошенко [27], Сергій Білокінь [8], Яким Ярема [133], Степан Ярмусь [134], Володимир Янів [132], П. Юркевич [130], Вікторія Храмова [121], Петро Кононенко [44–46], Анатолій Погрібний [75], Василь Яценко [135] та ін.), духовний світ українства вирізняється *емоційно-почуттєвим характером, кордоцентричністю, поетично-пісенним спрямуванням* й характеризується дуалістичною цілісністю несвідомого і надсвідомого, ірраціонального і розумного, почуттів і волі. “Безумовно, висока українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, в *естетизмі* українського народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м’якому гуморі тощо, – це *дар Божий*, котрий визначає людяність і є основною творчістю. Але сила емоційного мрійництва зменшує роль раціонально-вольової компоненти психіки, а тому перетворюється часом на *кару Божу*” [121, с. 10]. Тому українці здебільшого не налаштовані на дієву, активну боротьбу за краще життя, не прагнуть масової згуртованості (про це, зокрема, свідчить відоме прислів’я: “Де два українці, там три гетьмани”). На жаль, багато в чому пророчими стали влучні слова Лева Троцького: “Українців як націю гублять три речі: надмірна довіра, доброта і відсутність єднання”.

В. Огірчук доречно зауважує, що “не менш важливою проблемою зали-

шається потреба очищення масової свідомості від рудиментів тоталітаризму, комуністичної та посткомуністичної ідеології, радянського світовідчуття, комплексу “гомо советікус”, малоросійства, індивідуального та групового егоїзму” [95, с. 184]. Відтак чи не головну загрозу державній незалежності України становлять *продекларовані, але не здійснені реформи*, вкрай *неефективні економіка та сільське господарство*, відсутність очікуваного науково-технологічного прогресу, *тотальна неспроможність держави і суспільства до стійкого різнопланового оновлення*.

Оскільки українець століттями не міг утвердитися у “великому” світі, щонайперше у державо- і суспільствотворенні, то він природно прагнув *реалізуватися* у побутово-локальних, *малих соціальних групах* – родині, хуторі, дозвільній групі, а отже – у побуті, традиціях, довкіллі. Звідси реальність і надцінність для українця хати і хутора, де він витворює порядок, високу доцільність, естетизуючи побут, житло, двір тощо. Водночас у створенні держави йому завжди хтось ніби ставав на перешкоді (турок, поляк чи москвит). Оригінальну версію головних проблем на шляху геополітичної суверенності нашої країни обґрунтовує Юрій Бобець [9].

А може Україна сьогодні – це на кожному кроці реально втілений у життя грізний, безжальний, людиноненависницький *“План Даллеса”*, створений у 1945 майбутнім директором ЦРУ (США, 1953–61 рр.) для реалізації *Нового світового порядку після війни*. Питання, на мою думку, не риторичне. А втім, кожен може сам обґрунтувати свою відповідь, ознайомившись із цим фатальним для укра-

їнської нації документом [цитата за 84, с. 38–39]:

ПЛАН ДАЛЛЕСА

Закінчиться війна, все якое утрясється. І ми кинемо все, що маємо, – все золото, всю матеріальну потужність на обдурювання та оглушення людей! Людський мозок, свідомість людей здатні змінюватися. Посіявши хаос, ми непомітно підмінимо їхні цінності на облудні і змусимо їх у ці облудні цінності вірити. Як? Ми знайдемо своїх однодумців, союзників у самій Росії, Україні, Білорусії, Прибалтиці, на Кавказі, у Закавказзі, в Середній Азії і далі – скрізь!

Епізод за епізодом розігруватиметься грандіозна за своїми масштабами трагедія загибелі найнепокірніших на землі народів, остаточного, незворотного згасання їхньої самосвідомості. З літератури та мистецтва, наприклад, ми поступово витравимо їхню соціальну сутність, відучимо художників, відіб'ємо у них охоту займатися зображенням... дослідженням, чи що, тих процесів, що відбуваються в глибинах народних мас.

Література, театри, кіно – все буде відображати і прославляти найбрутальніші людські почуття. Ми всіляко підтримуватимемо і возвеличуватимемо так званих художників, котрі насаджуватимуть і втлумачуватимуть у людську свідомість культ сексу, насильства, садизму, зрадництва – одне слово, всілякої аморальності.

У керівництві державою ми створимо хаос і розгардіяш.

Ми непомітно, але активно і постійно потураємо самодурству чиновників, хабарників, безпринципності. Бюрократизм і тяганина видаватимуться за добродійність. Чемність і порядність висміюватимуться, стануть нікому не потрібними, перетворяться на пережиток минулого.

Хамство і нахабство, брехня та обман, пияцтво і наркоманія, тваринний страх одного перед одним, безчесність, зрадництво, націоналізм і ворожнеча народів, перш за все ворожнеча та ненависть до російського, українського, білоруського та сербського народів, – усе це ми спритно і непомітно культивуватимемо, все розквітне махровим цвітом.

І лише дехто, дуже нечисленні люди, здогадуватимуться або навіть розумітиме, що відбувається. Але таких людей ми поставимо в безпорадне становище, перетворимо на посміховисько, знайдемо спосіб оббрехати їх та оголосити покидьками суспільства.

Вириватимемо духовне коріння, опошлюватимемо і знищуватимемо основи народної духовності.

Ми розхитуватимемо таким чином покоління за поколінням. Братимемося за людей з дитячих, юнацьких літ, головну ставку завжди робитимемо на молодь, розкладатимемо, розбещуватимемо, розпаскуджуватимемо її, ми зробимо з них паскудників, циніків, космополітів. Ось так ми це й зробимо.

Ален Даллес – “Роздуми про реалізацію Нового порядку після війни”

Однак небезпідставною видається й інша точка зору: українець здебільшого сам собі шкодить своїм крайнім життєствердним індивідуалізмом. Співаємо: “Згинуть наші вороженьки”. “Наші вороженьки”, як зазначає Петро Яцик, – у першу чергу ми самі. Ми вигадали про себе прекрасний поетичний міф, ним заколивали себе і не хочемо палець об палець ударити, щоб стати справді великою нацією в цьому світі. Більшість українських лідерів, підкреслює канадський дослідник, – це романтичні мрійники, поети. Тому українській нації треба переключитися з “негативізму” на “позитивізм”, а ми б додали – ще

й достеменно висвітлити *духовні акорди української ментальності*, величні культурні набутки, врожайні цінності і смисли та історичну місію на вітальному терені майбутнього людства.

Унікальним класичним виразником українського менталітету був і назавжди залишиться Тарас Шевченко. Такої *повно концентрованої персоніфікації національного духу* в усіх просторово-часових модифікаціях його буття навряд чи знає якась інша культура. Його геній підносить вкрай потрібну тему нової української ментальності – *критичну рефлексію* над власним національним буттям.

Другу хвилю бурхливого *піднесення української самосвідомості* поклала революція 1905 року, яка скасувала закони, що нищили українську культуру і мову. Тоді важливою темою національного відродження стала критична рефлексія над власним менталітетом. Усього кілька характерних висловлювань: “Убогість духу – наслідок нашої історії, що, власне, є історією зрадництва, тупості і розкрадання національних скарбів. Українська нація безсоромно обікрала сама себе і тепер конвульсивно напружується, щоб щось творити” (*Українська хата, 1914*); “Наше українське невміння єднатися, солідаризуватися давно вже відоме” (*Борис Грінченко, 1912*); “Жодна нація не могла похвалитися таким великим числом ренегатів, як українська” (*Дмитро Донцов, 1912*).

Нова ера творчої рефлексії над власним менталітетом датується *суверенітетом України* і новітньою історією державотворення. “Тільки державна реалізація потенцій українського менталітету, що втілює національні цінності, здатна ушляхетнити життєдіяльність народу та повернути

втрачені честь і гідність самоцінній особистості” [121, с. 9]. Відродження духовних підвалин *українства як всепланетарного явища* передбачає всебічне методологічне осмислення національного менталітету – історико-цивілізаційне і культурно-психологічне, фольклорно-паремійне і вітально-романтичне (*Микола Хвильовий*), ритмо-кларнетичне (*Павло Тичина*) і кордоцентричне, онтологічне і раціо-гуманістичне. Незважаючи на це, українська ментальність залишається ще повно не пізнаним феноменом, що є *причиною духовного блукання народу*, його потягу до самоутвердження як зрілої нації і драматичний шлях утілення одвічної мрії – бути незалежним і самодостатнім. А треба бути ще й незламним і ефективним в побудові міцної демократичної держави і суспільства стійкого, відкритого розвитку [див. 29].

Історична доля українського народу настільки унікальна і цивілізаційно вагома, що осмислення її змушує не тільки вносити суттєві корективи до усталених постулатів сучасної методології науки, а й виробляти *новий парадигмальний підхід* до пізнання таких найскладніших психосоціальних явищ, як ментальність, духовність, мудрість. І все ж один фундаментальний факт не підлягає сумніву: українська ментальність і *мова як орган і продукт* цієї ментальності мають, багато в чому не реалізовану і не визнану самим українством, *життєздатну потенцію* якісно високого духовного гатунку.

Воднораз ментальність одержує імпульс розвитку і трансформується від індивідуально прийнятної, опозиційної свідомості в бік оновлення групових взаємин та реставрації політичних і соціальних інститутів. Вона

знаходить конкретно-історичне втілення у соціально-культурному досвіді нації, групи, індивіда, який водночас є засобом вторинного, тобто *духовного* (людського) *формування вищих форм ментальності* у вигляді вчинків краси і добра, актів свободи і віри, творчих злетів і мудрої поведінки.

Зазначений *досвід культурного діяння* – це змістовне поле і константа будь-якої національної за орієнтирами, змістом і втіленням, *освітньої системи* яка в кожного народу посідає визначальне місце у примноженні конструктивних можливостей *поведінкового менталітету*. Оскільки ментальність, ґрунтуючись на історичній ретроспективі, породжує насамперед опір тим змінам, які відбуваються в соціально-економічній і гуманітарній сферах, то сама вона видозмінюється повільніше, ніж матеріальне оточення і соціальні інститути. Це безпосередньо стосується *сфери освіти*: ментальні структури є могутнім стимулом до професійного невдоволення та інноваційних пошуків педагогів й водночас гальмують їхню участь у якісно нових способах соціально-психологічного експериментування. Наочним прикладом тут є *переважно негативне ставлення* учителів загальноосвітніх шкіл до переходу на 12-бальну систему оцінювання знань, умінь і світоглядних здобутків учнів, яку нині обстоює Міністерство освіти і науки України як одну із складових прийнятої програми реформування галузі і яка давно професійно назріла, зважаючи на об'єктивну логіку входження держави до європейського освітньо-інформаційного простору.

Особливо відчутно суперечлива роль української ментальності виявляється у *ставленні педагогів до*

модульно-розвивальної системи, яка реалізує нову, *соціально-культурну парадигму* розвитку національної освіти на противагу існуючій, інформаційно-пізнавальній, що не має відчутних перспектив удосконалення. Так, часто напівусвідомлена потреба педагогічних колективів удосконалювати зміст і методи навчання у школі блокується *небажанням* брати участь в інноваційному пошуку і навіть *страхом* можливих непередбачуваних змін у ритмоциклі навчального життя. І це зрозуміло, адже кардинально змінюється не тільки професійна роль учителя, а й *соціально-просвітницька*: із володаря та інтерпретатора певного наукового знання він стає *професійним освітянином*, який здійснює культуротворчу діяльність.

Отже, виникає проблема професійної організації своєїрідної *ментальної підтримки* соціальних перетворень, галузевих реформ, управлінських нововведень. Нейтралізувати за короткий час опір народної ментальності, як показує історичний досвід, здебільшого не виходить, а тому влада вдається до насильницьких, почасти аморальних і навіть репресивних, дій. Проте за таких умов *ментальна енергія* соціуму блокує прихід позитивних змін. Єдино правильний шлях у цій ситуації – створення соціально прийнятних зон *вільного експериментування* (економічного, сільськогосподарського, торговельного, культурного, освітнього тощо) та довготривала *системно-інноваційна діяльність* не тільки у напрямку одержання відчутних результатів реформування, а й *позитивного перетворення ментальних характеристик* конкретного соціуму.

Сфера освіти – найбагатіша ділянка суспільствотворення для пле-

кання *новітніх українців*. І не тільки тому, що “справа просвіти – це справа національного відродження” (Борис Грінченко), а “психологічна вимога для людини і нації одна, проста й органічна: щоб усе виховання, усе навчання ґрунтувалося на пошані до особи – як особи індивідуальної, так і національної” (Софія Русова). Річ у тім, що має місце обопільний, *неподільний зв’язок менталітету народу та актуального освітнього простору*, системи виховання. Тому, з одного боку, зміст і характер освітньої діяльності в окремому соціумі залежить від його *ментальних пріоритетів* та духовної енергетики, з іншого – й самі ці пріоритети, життєві вартості та ідеали, конкретні вчинки і поведінка людей залежать від *культурно-освітнього потенціалу* суспільства, його намагання відтворити в кожному наступному поколінні власні культурні традиції, моральні норми, світоглядні цінності та їх неперервно збагачувати, розвивати, відновлювати.

Перш ніж обґрунтувати інноваційну модель *ментально зорієнтованої української школи* вкажемо на дві, з нашого погляду, надважливих умови, які істотно ускладнюють розгортання змістових позитивно-реформаційних змін у сфері національної освіти.

По-перше, великої шкоди українській ментальності завдала *комуністична ідеологія* й, зокрема, система комуністичного виховання в радянських школах, що здійснювалася на *марксистсько-ленінських догмах*. Про це влучно пише Валентин Горпинюк [18]: “Нас ростили “гвинтиками”, безбожниками-колективістами, прищеплювали нам “радянський менталітет, сиріч московсько-російський,

наповнювали наше слово “новим історичним змістом”, витравлюючи з наших геніїв почуття любові до ближнього, доброти, співпереживання. Радянська педагогіка “випустила” з виду ідеї Сковороди – самопізнання, Величковського – моральне і духовне вдосконалення, Юркевича – творчий розвиток, утворення духу, Ващенко – виховання молоді на християнських ідеалах, творення українцями на засадах християнства і загальноєвропейської культури свого національного виховного ідеалу... Повсякчас ставимо діагноз: національна освіта, шкільництво занепадають внаслідок економічної скрути. Однак, здається, хвороба засіла в нас глибше. Освіта не тому хиріє, що бракує коштів у держави, а швидше навпаки. Прослідковується ланцюг: духовний занепад людини – фізичний занепад – втрата духовності соціумом, суспільством – економічний занепад країни... **Геноцид проти народу починається з того, що вибиваємо духовний, національний ґрунт з-під ніжних дитячих ноженят**, передусім унаслідок експансії в Україну московського, а тепер і західного світобачення, світовідчуття, маскультури, ерзац-поглядів на людину, на її місце в соціумі, на морально-життєві устої... Попри це, ще й носимо клеймо тих, хто тримає себе в лабетах рабської психології, не розстається з думкою про свою меншовартість, не живе своїм розумом. Як наслідок: б’ємося у відчинені двері цивілізованого світу, не можемо дойти до рівня європейського народу.”

По-друге, українська освіта, на наше переконання [див. 112], *хвора на цивілізаційну архаїчність*, оскільки й сьогодні продовжує успішно втілювати *радянську модель закритого освітнього простору*, най-

цінніше досягнення якої – реанімована в 30-роки минулого століття *класична (класно-урочна) система навчання* з її тотально центрованим навчально-виховним процесом, уніфікацією змісту і методів викладання шкільних предметів. Ця система *виховує неповноцінну однобоку особистість* – випускника середньої школи, який не тільки не має належного фізичного здоров'я, а що трагічніше – соціального й духовного. Проте, як не парадоксально, масова громадська думка в Україні продовжує *марити ілюзіями і створювати міфи про високий* чи, принаймні, не гірший, ніж за кордоном, рівень нашої середньої і вищої освіти, хоч **внутрішній валовий продукт на душу населення у нас у 8–9 разів менший за відповідні показники в Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії**. Посткомуністичне індустріальне суспільство й понині вимагає обов'язкової мінімальної *наукової грамотності всіх* громадян і не зацікавлене у високоосвічених професіоналах, *культурній еліті нації*, котрі приречені таке суспільство докорінно змінити. Замість того, щоб наздоганяти цивілізацію, яка в культурному відношенні пішла далеко за горизонт, українські освітяни жахаються від можливих змін і вкотре вдаються до зрозумілих, але страшних схем державного управління.

Для розв'язання цього складного клубка проблем треба виробити нову, *соціально-культурну стратегію (доктрину) реформування сфери національної освіти*, яка б визначала програму інноваційної трансформації *освітньої моделі* від інформаційно-пізнавального типу до культуротворчого, ментально і духовно зорієнтованого. Тому школа української мен-

тальності органічно пов'язується нами з *модульно-розвивальною інноваційною системою*, котра істотно збагачує її соціально-культурно-психологічний зміст. Тому між формами і чинниками національного менталітету і вимогами *нових освітологічних принципів* – духовності, розвитковості, модульності – немає ніякої суперечності [див. 107, с. 34–119]. Треба перемістити *культурно-психологічні координати* освітньої співдіяльності вчителя і учня, викладача і студента, змінити національно-світоглядну місію школи – від Школи знання і наукової поінформованості до Школи культури, духовності, взаєморозуміння.

3. СИСТЕМА ПРОЕКТУВАННЯ МЕНТАЛЬНО ЗОРІЄНТОВАНОГО СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ

***Якби ми вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя...
(Тарас Шевченко)***

Вперше ґрунтовна *наукова програма* відродження та розвитку сильних сторін національного менталітету, життєтворчого збагачення української душі і родовідного етносоціуму створена й понині реалізується нами спільно з педагогічним колективом ЗОШ №80 м. Дніпропетровська (директор Наталія Малахов [59]), починаючи з 1995 року, під загальною назвою “**Школа ментальності**”. За цей час проведено більше десяти Всеукраїнських і регіональних науково-практичних семінарів, підготовлені і побачили світ три спецвипуски аналогічного тематичного змісту: газета “Освіта” [104], журнал “Рідна школа” [64] і дві частини обласного журналу

“Нива знань” [1].

Метою Школи ментальності є *при множення життєвої мудрості сучасного соціуму* у поєднанні із соціальною і духовною зрілістю *особистості*, котра приймає, інтегрує і збагачує надбання ментально зорганізованого *культурного досвіду української нації* [107, с. 44]. Її професійне покликання – створення і впровадження ефективних, науково обґрунтованих *систем і технологій інноваційного навчання та виховання* з урахування психосоціальних чинників розвитку українського учня і вчителя, відтак конструктивне наповнення школи ментально прийнятими знаннями, вміннями, нормами і цінностями щодо утвердження *громадянськості і національної самосвідомості* учасників паритетної освітньої співдіяльності. Найголовніше, що довготривалий експеримент сприяє послідовній *духовній переорієнтації* усталеної освітньої моделі шляхом розкриття позитивного навчально-виховного потенціалу української ментальності (як єдності специфічних способів світобачення, мислення й вчинкової дії в груповій та індивідуальній ідентичності кожного громадянина України) й організації життя школи за законами функціонування і *стійкого культурного розвитку* українського соціуму.

У системі *фундаментального* соціально-психологічного експериментування, розпочатого нами у 1992 році [107; 108; 113], авторська ЗОШ №80 м. Дніпропетровська посідає особливе місце. Вона через сьогодні вибудовує між минулим і майбутнім своєрідний *тематичний міст* тривалого пошуку *оптимальної моделі* національної середньої школи. Проблема

проектно-експериментального втілення ментально зорієнтованого, культурно-психологічного простору найкраще розв’язується у системі модульно-розвивального інноваційного навчання, що комплексно реалізує запропоновану нами *соціально-культурну доктрину* (парадигму) суспільного розвитку, обґрунтовує оригінальну версію національної школи майбутнього, передбачає поступову багатоаспектну видозміну підвалин та умов життєдіяльності сучасних освітніх закладів на інноваційно-дослідницьких засадах [22; 34; 35; 65; 101; 103; 106]. Основні складові фундаментального експерименту в ЗОШ №80 м. Дніпропетровська відображає модель (рис. 7).

Рис. 7.

Структурно-методологічна модель взаємодоповнення дослідно-експериментальних програм у системі фундаментального освітнього експерименту

На думку тогочасного начальника управління освіти Олександра Удода, саме експеримент з модульно-розвивального навчання значною мірою допомагає подолати ті проблеми, з якими зустрічаються педагоги Дніпропетровщини при *реформуванні регіональної системи освіти*, і є дуже перспективним з точки зору впровадження сучасних *розвивальних освітніх технологій* у навчально-виховних закладах області [91, с. 10]. Проаналізувавши здобуте у Школі ментальності, він вказує на кілька характерних рис *авторської інноваційної системи*, котрі визначають її пріоритетне місце серед існуючих освітніх проєктів і новацій [Там само].

Перше: має місце орієнтація на *звичайну* загальноосвітню, а не елітарну школу, що відкриває широкі перспективи для *масового впровадження* модульно-розвивального навчання в освітніх закладах, дає змогу практично кожному з них перейти на якісно вищий рівень функціонування за наявних кадрових і матеріальних ресурсів.

Друге: змістово-ціннісні орієнтири модульно-розвивального навчання *співзвучні* основним напрямам розв'язання соціальних та освітніх проблем українського суспільства. Практично всі сучасні *культурно-освітні проблеми* – розбудова національної культури, укорінення підростаючого покоління в національному середовищі, формування нової системи мотивів і цінностей згідно із засадами “всесвітньої культури модернізації” та на основі пріоритету загальнолюдських інтересів – *можна ефективно розв'язувати* у межах впровадження модульно-розвивального навчання в освітніх закладах. Цілком можливо, що саме такий шлях виявиться цілком

оптимальним способом *соціокультурної переорієнтації* навчально-виховного процесу в школі.

Третє: *комплексність* є атрибутивною характеристикою модульно-розвивальної системи, яка охоплює практично всі структурно-функціональні елементи навчально-виховного процесу, забезпечуючи системність та узгодженість їх змін. Ця *інноваційна модель*, як ніяка інша, підходить на роль *концептуально-технологічної основи реформування* не окремих аспектів, а всієї сфери освітнього закладу. А саме таке завдання і стоїть перед вітчизняною системою освіти і кожною школою зокрема.

Четверте: *технологічність* – ще одна сутнісна характеристика модульно-розвивальної системи. Вона відтворює чи не найскладніший момент практичної реалізації гуманітарної теорії – доводить ідеї *до рівня* конкретних технологічних операцій, зведених у єдину систему *скоординованих навчально-виховних дій*, кожний етап якої піддається емпіричній верифікації. За результатами останньої реально здійснюються контроль та коригування ментально налаштованої соціальної взаємодії та освітньої діяльності. Саме внаслідок своєї технологічності ця система на сьогодні практично не має конкурентів як основа *новаторського експериментування* в масовій школі.

Директор дніпропетровського інституту освіти Леонід Прокопенко вбачає у модульно-розвивальній системі *експериментальний механізм реформування традиційної моделі післядипломної підготовки вчителів* [79]. Він обґрунтовує свої аргументи на користь цієї системи.

По-перше, вона ґрунтується на необхідності попередньої підготовки тих

вчительських колективів, які мають намір впроваджувати у себе інноваційне навчання. Для цього існує *авторська програма підготовки педагогів до експериментально-психологічної роботи* за нових соціокультурних та змістово-технологічних умов [див. 100].

По-друге, система модульно-розвивального навчання орієнтується на масову школу, а тому інституту освіти немає потреби адаптувати результати експерименту для їх широкого впровадження в педагогічну практику. Це значно *полегшує шлях переходу* від пробної апробації нової системи до її масового використання, а відтак – і нашу роботу з підготовки вчителів до застосування інноваційних технологій і методів навчально-виховного процесу.

По-третє, обстоюваний авторський експеримент доведений до *операційно-технологічної досконалості*, що спрощує його програмне, методичне, підручникове та процедурне забезпечення з боку інституту. Більше того, на *проектному рівні* передбачається одержання *різних варіантів кінцевих результатів* його реалізації, що знову ж таки значно полегшує всю організацію роботи як з проведення експерименту, так і впровадження його здобутків у масову педагогічну практику [79, с. 7–8].

Отже, *соціокультурна перспективність* та реальна ефективність експериментальної системи модульно-розвивального навчання є цілком природними, зважаючи на те, що першооснову сукупності загальноосвітніх принципів (духовності, розвитковості, модульності) цієї інноваційної системи становить **принцип ментальності**. Його сутність і нормативно-критеріальний зміст висвітлюються у цьому параграфі. Проте перш

ніж перейти до конкретно-наукового обґрунтування *культурно-психологічних координат* школи української ментальності зробимо зауваження методологічного характеру.

Націю, як відомо, консолідують *три соціальні інститути* – держава, школа(система освіти) і церква. Своєрідним соціально-психологічним знаменником зазначеної триєдності є *національна ментальність*, що пронизує основи основ соціального життя громадян, *духовну ауру* українського суспільства. Ось чому побудова могутньої суверенної України принципово неможлива без створення ментально відповідної системи освіти. Із цього, власне, й повинна відштовхуватися *Національна доктрина освіти*, яка розробляється до Першого педагогічного з'їзду (жовтень 2001р.) Міністерством освіти і науки та АПН України. В контексті цієї методологічної вимоги важливе значення має видозміна *світоглядних орієнтацій* самих педагогів. Так, нині модним на теренах вітчизняного педагогічного новаторства є особистісно-орієнтоване навчання [82; 131 та ін.]. Утверджуючи *суб'єктний підхід* під час професійного втілення актуальної педагогічної взаємодії, цей тип модернізованого освітнього процесу має певні соціально-психологічні переваги над традиційною організаційною схемою навчання. Проте він, на наш погляд, не вирішує і неспроможний вирішити низки *культуротворчих завдань трансформаційної переорієнтації* національної сфери освіти. І не тільки тому, що реалізує *практико-педагогічну стратегію керівництва* навчальною діяльністю школярів. Головне, що концепція особистісно-орієнтованого навчання розробляється у теоретико-методологічній

площині *традиційного* (класно-урочного) *ведення шкільної справи*, а тому не прагне здолати аксіологічну, змістову і технологічну *архаїчність* *усталеної освітньої моделі* професійного здійснення педагогічної діяльності [див. 10; 43; 101; 103; 106; 107; 110].

Побудова ментально зорієнтованої освіти і, як надзавдання, **школи української ментальності** – стратегічний напрям реформування цієї важливої сфери духовного виробництва і культуротворення нації. Це обумовлено тим, що “саме менталітет, як індивідуальний так і суспільний, має бути у фокусі уваги всіх без винятку суспільних наук, стурбованих прогресивним розвитком й локальних соціумів, і людською цивілізацією в цілому, передбаченням і пошуком раціональних шляхів такого розвитку. Очевидно, що наукоємна, зовсім не тільки психологічна, а й у широкому розумінні *соціокультурна, моральна категорія “менталітет”* (або “ментальність”) повинна привернути підвищену увагу до сфери освіти, відображаючись передусім в її *ціннісно-цільових пріоритетах*” [17, с. 17–18].

Фундаментальне теоретичне дослідження *взаємного зв'язку ментальності та освіти* здійснене Борисом Гершунським [16; 17]. Істотною перевагою пропонованої моделі *практико-орієнтованої освіти* є те, що вищий рівень ціннісних і цільовизначальних ідей, котрі спричиняють загальне спрямування освітньої діяльності й виправдовують саме існування та функціонування цієї сфери духовного виробництва, безпосередньо пов'язаний із змістом категорії “*менталітет соціуму*”, який зумовлений історико-культурною динамікою у вигляді глибинних засад світогляду, традицій душевного стану, стилю мис-

лення і поведінкових вмотивувань народу (**рис. 8**). Саме “сфера освіти, як зазначає автор, є не лише *менталеутворювальним*, а й *менталеперетворювальним* “агентом” середовища, який спроможний технологізувати й активізувати надскладний процес управління індивідуальною і суспільною ментальністю, а отже, і ментальною енергетикою соціуму” [17, с. 134]. Для того, щоб освіта зуміла реалізувати природні для себе менталеутворювальні функції та поєднати конструктивний культуротворчий потенціал усіх видів освітньо-виховної діяльності, вона повинна виконати такі умови [17, с. 146–147]:

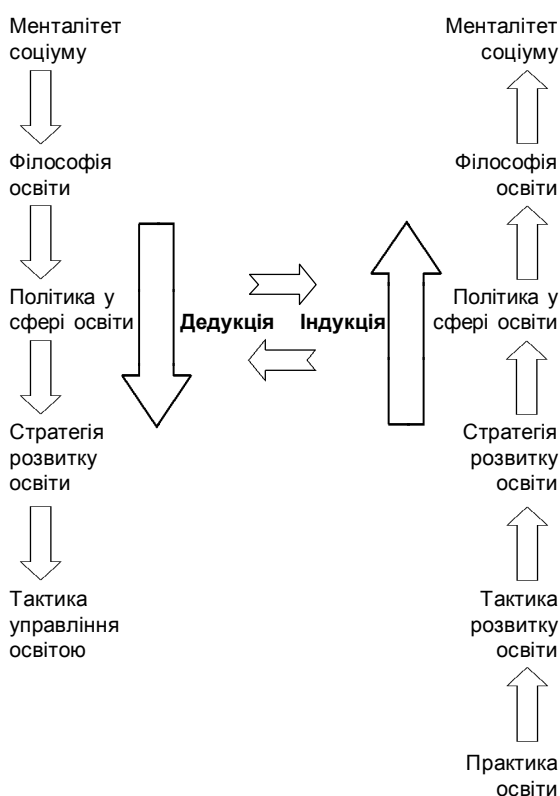

Рис. 8.
Структурно-ієрархічна модель
дедуктивно-індуктивного розвитку
сфери освіти (за Борисом
Гершунським)

по-перше, треба визнати, що саме формування, корекція або перетворення не лише індивідуального менталітету, а й менталітету соціуму, є *ієрархічно вищою цінністю і метою будь-якої освітньої діяльності*;

по-друге, потрібно істотно *обновити прийнятну парадигму освіти*, а відтак філософію, політику і стратегію у цій сфері;

по-третє, повинні бути винайдені технологічно працездатні *механізми трансформації оновлених філософських, політичних і стратегічних доктрин освіти у план буденної практичної діяльності педагогів на всіх ступенях освіти*;

по-четверте, мають бути докладні цілеспрямовані зусилля для *інтеграції різних освітніх доктрин і концепцій*, а також розповсюдження *інноваційного практичного досвіду* задля створення єдиного міжнародного, а в перспективі – світового культурно-освітнього простору.

Низка зазначених ідей і теоретичних установок, безсумнівно, окреслює обрії верхнього, *світоглядного бачення* сфери освіти як *менталеконсолідуєчого і культуротворчого чинника* демократичного, гуманно зорієнтованого суспільства. Проте концептуально-філософській версії Бориса Гершунського, на наш погляд, бракує головного – *теоретичної проєктивності*. Іншими словами, змістовно-процедурне наповнення його філософських розмірковувань зупиняється перед *реальним науковим проєктом* того, як експериментально, а відтак і практично, створити ментально зорієнтовану освіту на рівні навчального закладу, районного, обласного чи загальносуспільного соціокультурного простору? Тобто автор зупиняється там, звідкіля, власне, й

починається взаємовигідний інноваційний рух у системі “філософія і теорія освіти – навчально-виховна практика” – на порозі *міждисциплінарного* наукового проєктування нових освітніх систем і комплексів.

Крім того, автор нічого не говорить про найнеобхідніше організаційно-змістове забезпечення масштабних нововведень у сфері освіти – *створення геокультурних зон вільного соціально-психологічного експериментування та інноваційного програмометодичного творення* зусиллями професійних філософів, соціологів, педагогів, психологів. А це означає, що він нехтує неодноразово доведеним універсальним фактом конструктивного суспільствотворення: тільки добре підготовлений у науковому, управлінському та психологічному відношенні та поетапно реалізований на практиці фундаментальний загальноосвітній експеримент дасть змогу виробити життєспроможну *програму ефективного реформування* цієї важливої сфери духовного життя нації.

У нашому культуротворчому досвіді *дослідно-експериментальна програма “Школа ментальності”*, зважаючи на виняткову унікальність і складність наукової теми, покликана концептуально поєднати методологічно вивірені тексти попередніх, підготовлених нами наукових програм таким чином, щоб змістовно заповнити максимально широкий соціально-культурний простір сучасної шкільної освіти в його актуальному і потенційному вимірах. Природно, що ця програма *відіграє інтегративну роль* [59] і в єдності з програмою “Школа духовності” втілює *освітній еталон середньої школи майбутнього*, про що наочно свідчить її модель (рис. 9).

Програма дослідно-експериментальної роботи «Школа ментальності»

Програма дистанційної підготовки педагога як психолога-дослідника [100]

Медико-соціально-психологічний центр «Особистість», що реалізує комплексну програму психолого-педагогічних досліджень

Експериментальний майданчик «Комп'ютерні технології в школі» Територіального центру НІТ Дніпропетровського державного університету

Рис. 9.

Фундаментальний соціально-психологічний експеримент з теми «Школа ментальності» в авторській середній школі №80 м. Дніпропетровська, починаючи з 1995 р.

За кілька років інтенсивного пошуку нової моделі національної школи створено *п'ять наукових програм*, надрукованих у центральній періодиці [116] та окремими виданнями [117; 118; 119]. Кожна наступна програма є вищим ступенем наукової досконалості щодо змісту, структури, глибини та різнобічності того чи іншого способу (методу) поетапного переходу традиційної шкільної системи до *модульно-розвивальної оргструктури*, що становить інноваційне ядро експерименту і відіграє системоутворювальну роль в обґрунтуванні нової, *соціально-культурної парадигми* наукового пошуку. Як наукова система усталених поглядів на світ і людину, сукупність переконань, цінностей і технік, якими керуються науковці-професіонали під час постановки і розв'язання актуальних проблем сьогодення [20, с. 15–24; 54; 64, с. 11–14; 65, с. 25–28],

ця парадигма “характеризується демократичною відкритістю, продуктивним гуманізмом, розвитковою самодостатністю, внутрішньою діалогічністю і високим самотворювальним потенціалом” [106, с. 14]. Основними її надбаннями в обстоюваній *науковій програмі* є: 1) *нова світоглядна доктрина* ролі і місця освіти в національному державотворенні як високорентабельної *сфери духовного життя* суспільства [107, с. 12–33, 303–310, 323–327]; 2) *фундаментальний соціально-психологічний експеримент*, що передбачає поетапне, упродовж 12–15 років, переведення школи як соціокультурної організації із режиму функціонування у *стан стійкого розвитку і самоуправління* [101; 107, с. 171–210; 113]; 3) *модульно-розвивальна система* як авторський науковий проект *інноваційної освіти* [103; 107; 108]; 4) *теорія освітньої діяльності*, що пояснює дію основних механізмів культурної з'яви людини як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсуму – *занурення і вивільнення* [111]; 5) *метадидактика* як окремий синтетичний розділ суспільно-гуманістичних наук [106, с. 15].

Розробка новітньої парадигми освіти на початкових етапах наукового пошуку передбачала створення такої *категоріальної матриці*, яка б вичерпно об'єктивно, з міжнаукових позицій, смислово моделювала *сутнісні параметри розвитку соціально-культурного простору* в його найвизначальніших вимірах – **освіченість, пристрасність, творчість і досвід**. Для кожного з цих вимірів основою відповідно слугують *свідомість, любов, інтуїція і мудрість*, які не тільки є універсумами, що характеризують сутність людського буття, а й *пластами* (етапами) *екзис-*

тенційного освоєння світу, вивільнення від його середовищного обмеження й досягнення рівнів наддосконалого володіння своїм життям.

Зокрема, *мудрість* – це показник *духовної гармонії* людини і Всесвіту, що характеризує *здатність* найкращим чином досягати *найблагодійніших цілей*. Водночас – це феномен етнонаціонального *самовизначення* народу, початки праісторичного розвитку якого знаходимо у *народній мудрості*. Тому справжня мудрість не зводиться ні до ґрунтовних знань чи до високої любові (кохання), ні до творчих відкриттів чи до життєвого досвіду. Вона не просто все разом узяте, а *метаінтеграція* вищого буттєвого змісту, оскільки завжди має глибший *моральний сеанс, духовну квінтесенцію*, загальнолюдську точку відліку, що помножені на еталонну розумність реальних учинків особи в конкретних проблемних ситуаціях життя.

Звідси зрозуміло, чому Володимир Роменець аналізує мудрість як *психологічний канон і смисл життя* [80, с. 860–862]. *Бути мудрим* означає: здійснювати корекції вчинку на підґрунті результатів його функціонування; приймати рішення на основі світоглядних принципів; знаходити оптимальні ситуативні рішення; встановлювати життєві правила вчинювання та неухильно слідувати їх вимогам; передбачати наслідки поведінки інших людей; спираючись на минуле, будувати образ майбутнього та створювати сцену для реалізації вчинку в теперішньому; орієнтуватися на сенс життя та реалізувати розумну стратегію поведінки; сприймати світ повнопанорамно, себто у єдності всезагального, особливого та одиничного; виходячи з філософських принципів, полівмотивовано і діяльнісно утверд-

жувати свою гідність; проникатися високими почуттями цінності і непересічності кожного моменту життя; керуватися у вчинянні високоетичними нормами і гуманними вартостями тощо.

У цій окресленій *метасистемі буття* людини як універсуму, особистості та індивідуальності ментальність є *своєрідною альфою і омегою* соціально-культурного простору будь-якого освітнього закладу, виявляючись передусім у формі його *самоорганізуючого етнонаціонального чинника*. У ній зароджуються і зникають, розвиваються і функціонують, об'єднуються і розчленовуються, усвідомлюються і витісняються *компоненти основних опозицій*, що характеризують природу людини – спадкове і культурне, емоційне і раціональне, несвідоме і свідоме, індивідуальне і суспільне, одиничне і загальне. Власне, з множинності цих різноманітних компонентів і вибудовуються *упорядковані структури* національної, етнічної, групової та індивідуальної ментальності, що, зі свого боку, визначають зміст і характер суспільного життя народу, загалу (спільноти) та індивіда.

Отже, Школа ментальності покликана об'єднати у перспективі здобутки інших експериментальних навчально-виховних закладів і тим самим вивести фундаментальний соціально-психологічний експеримент на якісно вищий рівень *соціально-культурного творення*. Водночас розв'язується проблема *структурування* багатоаспектного і різнопланового *змісту паритетної освітньої діяльності* вчителів та учнів окремої школи. Своєрідним проектно-інтелектуальним *інструментом* тут є, з одного боку, теоретичні моделі і методологічні схеми

інноваційної освітньої системи, впровадження яких дає змогу налагодити ефективне соціальне керівництво розвитковим психокультурним простором шкільної організації, з іншого – задіяти низку новаційних технологій, технік і засобів психологічно відкритого навчання, котрі у взаємодоповненні забезпечують неперервну розвивальну взаємодію в класах, кабінетах, майстернях [22; 107; 115].

Універсальним науково-прогностичним засобом, що інтегрує систему змістових характеристик-параметрів (системокомплексів, експериментальних умов) інноваційної побудови соціально-культурно-психологічного простору національної школи в теорії модульно-розвивального навчання є запропонована нами [104, с. 3–4; 107, с. 222–227] модель проектування такого простору, що задається багатовекторно, математично (рис. 10).

Вона ґрунтується на принципах ментальності, духовності, розвитковості і модульності, істотно збагачує соціально-психологічний зміст національної середньої освіти, гармоніює із формами і чинниками українського менталітету, спрямована на використання позитивного інноваційного потенціалу як гуманітарної науки, так і шкільної практики, стимулює культурний прогрес українського суспільства. Очевидно також, що її теоретичним орієнтиром є науковий підхід до витлумачення освіти як найважливішого інституту духовного життя (виробництва) суспільства, національної безпеки держави, благополуччя та психологічного здоров'я підростаючого покоління, а в підсумку – громадянського загалу України і кожної особистості так чи інакше причетної до сфери освіти.

Ідея цієї моделі полягає в досягненні високої гармонійності між спроектованим культурно-розвивальним змістом діяльності школи (переважно навчальних курсів) і мотивами та формами психосоціальної активності вчителів і учнів. Це передбачає здійснення такої структуралізації розвивально насиченого простору навчального закладу, яка б, з одного боку, враховувала аспекти, характеристики та ознаки ментального світу нації, етносу, групи та особистості (переживання, настанови, мотиви, вірування, почування, мислення, волевиявлення, світогляд тощо), з іншого – широко практикувала гуманно-паритетні міжсуб'єктні взаємини між наставниками і вихованцями та утверджувала кращі цивілізаційні еталони громадянського, у т. ч. й морально-етичного, співжиття у відкритому суспільстві. Окреме завдання – послідовне врахування (конструювання) шести аспектів довершеного функціонування шкільного соціально-культурно-психологічного простору: від першого, найзагальнішого і найобсяжнішого, до останнього – конкретно-ситуативного, процедурного.

Своєрідною точкою відліку соціокультурного утвердження освітньої системи країни є політична система (устрій) (позн. 0 на рис. 10), зокрема рівень економічного розвитку та політична стабільність громадянського суспільства, які знаходять відображення у двох найважливіших показниках – валовий національний продукт на душу населення та індекс людського розвитку [29; 112]. Україна, на жаль, за цими показниками посідає невтішні місця у європейському співтоваристві (за індексом людського розвитку ми перебуваємо у восьмій десятці країн). Звідси об'єк-

4. СОЦІАЛЬНО-ЗМІСТОВИЙ АСПЕКТ. СКЛАДОВІ РОЗВИВАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ:

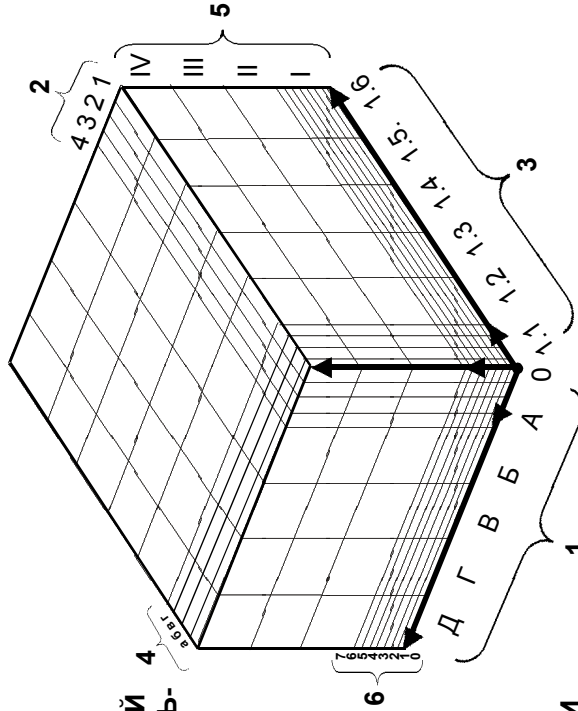
- а - психолого-педагогічний зміст
- б - навчально-предметний зміст
- в - методично-засобовий зміст
- г - управлінсько-технологічний зміст

6. ПРОЦЕСУАЛЬНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ. ЕТАПИ ЦІЛІСНОГО МОДУЛЬ- НО-РОЗВИВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ:

- 0 - чуттєво-естетичний
- 1 - установчо-мотиваційний
- 2 - змістово-теоретичний
- 3 - оцінювально-смісловий
- 4 - адаптивно-перетворювальний
- 5 - системно-узагальнюючий
- 6 - контрольно-рефлексивний
- 7 - духовно-естетичний

1. ОНТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ. ПЛАСТИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗУМІННЯ:

- А - фактологічно-інформаційне
- Б - змістово-усвідомлене
- В - особистісно-смісловне
- Г - образно-антиципируюче
- Д - креативно-духовне

0. СУСПІЛЬНО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ. ТИПИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

(тоталітаризм, монархія, демократія)

2. СУБ'ЄКТИВНО-ДІЯЛЬНІСНИЙ АСПЕКТ. КОМПОНЕНТИ ВЧИНКУ:

- 1) - ситуація - сукупність значущих умов, обставин, подій
- 2) - мотив - потяг, бажання, устремління до комунікації зі світом
- 3) - дія - вчинковий акт як взаємоперехід ситуації і мотивації
- 4) - післядія - рефлексія події як результату вчинку

5. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ. РИТМИ І РІВНІ ОВОЛОДІННЯ ДОСВІДОМ

- I - навчальний - знання
- II - учбовий - уміння
- III - виховний - норми
- IV - освітній - цінності

3. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ АСПЕКТ. ТИПИ ДИДАКТИЧНИХ МОДУЛІВ:

- 1.1 - науково-інформаційний
- 1.2 - культурно-інформаційний
- 1.3 - інструктивно-діяльнісний
- 1.4 - системно-діяльнісний
- 1.5 - науково-гуманітарний
- 1.6 - духовно-мистецький

Рис. 10. Модель проектування соціально-культурно-психологічного простору (зміст, досвід) інноваційної освітньої системи

тивна оцінка стану справ на кращому світовому тлі: **українська система освіти майже у десять (!) разів менш ефективна в культурно-професійному відношенні порівняно із сучасними національними моделями освіти передових країн світу.** Отож “Україна, – як влучно висловилася Ліна Костенко, – ще перебуває в іншій системі координат... Треба робити все, що може прискорити процес її спритоллення, її повноцінного входження у світове співтовариство. Навіть якщо для цього потрібна шокова терапія” [50, с. 29].

Онтологічний аспект проектування інноваційно-розвиткового простору освітньої системи відображають *пласти соціального розуміння* як основи паритетної освітньої діяльності вчителя і учнів (*позн. 1 на рис. 10*). Нами запропонована теоретична модель вказаного розуміння, що реалізує закони і принципи таких універсальних *соціально-психологічних механізмів* як *сміслові занурення* особистості у культурно-історичні нашарування загальнолюдського досвіду і *духовне вивільнення* її від деструктивних обмежень та впливів довкілля, котрі в діалектичній єдності й сприяють *само-реалізації особистості* у сфері освіти [68, с. 49–52]. При цьому соціальне розуміння тлумачиться, «по-перше, як *іманентна здатність* людини розумної і творчої вникнути, з’ясувати, прийняти та відрефлексувати ситуацію, задум, значення, смисл під час взаємодії із соціумом та реалістично співвіднести поведінку-діяльність інших осіб з актуальними і потенційними змінами оточення; по-друге, як особливий *ментальний стан розвитку* взаємодоповнення *інтуїції і свідомості*, коли суб’єкт щось внутрішньо осягнув, дійшов висновку

і впевненості, що його аргументації-уявлення є еквівалентними формі і змісту певного соціального об’єкта, зовнішнього впливу, або вчинкової активності інших індивідів” [68, с. 49].

Структура пропонованої нами моделі соціального розуміння містить дві фази, які рівномірно конкретизуються у послідовності із *п’яти ступенів*, або пластів *розгортання розуміннєвих процесів* у класі, як керованій соціально-освітній групі. Так, фаза **інтелектуального розуміння** спричинює домінування *пізнавально-когнітивних процесів*, які забезпечують засвоєння, переробку, запам’ятовування і використання наукової інформації, що певною мірою характерно також для класно-урочної системи навчання. Фаза **духовного розуміння** є новою для сучасної сфери освіти, оскільки ґрунтується на переважанні *емоційно-вольових та антиципуюче-креативних процесів*, яке може бути досягнуте лише за системного впровадження експериментальних умов інноваційної освітньої діяльності вчителів і учнів. У цій ситуації природно, що вищі *пласти розуміннєвого занурення* (особистісне – антиципуюче – креативне) спроектовані і втілені нами в модульних школах як соціокультурних організаціях, коли обов’язковою вимогою є *діяльнісно-вчинкова причетність* особистості до персоніфікованої *реактуалізації етнонаціонального досвіду* (передусім знань, умінь, норм і цінностей), зафіксованого у змісті Державних навчальних програм. Тоді соціальне розуміння – передумова і водночас продукт *змістовного спілкування та спільної освітньої діяльності* учасників навчання, котрі у взаємодоповненні забезпечують проходження кожним п’яти рівнів **особистісного**

розуміння, предметом якого є різні механізми внутрішнього прийняття учнем цього досвіду – сприйняття, добування, збагачення, поширення, творення. У такий спосіб організується модульно-розвивальна система як завершений цикл паритетної взаємодії вчителя і учня, що визначає сутнісний зміст основних компонентів соціально-культурного простору школи.

Водночас досвід експериментування показує, що, залежно від інтелектуального, соціального та креативного потенціалу, особистість спроможна досягнути того чи того, максимального для себе, рівня навчального розуміння. Особливим психолого-методичним індикатором зазначених досягнень учня, крім класичних тестів інтелекту та опитувальників особистості, є запропоновані нами спільно з учителями-дослідниками освітні програми самореалізації кожного учасника педагогічної взаємодії [101]. Поетапне впровадження експериментальних умов, у т.ч. і в ЗОШ № 80 м. Дніпропетровська, сприяє розширенню меж психосоціального занурення школярів в актуалізований освітній зміст, і чим глибше і ґрунтовніше конкретний учень вникає у значення, смисли і теоретичні сутності навчального курсу, тим досконалішою за обсягом, структурою і функціональною цілісністю є його розуміння активність, культурна реінтерпретація канонізованих знань, умінь, норм, цінностей, власного ментального досвіду загалом.

Суб'єктивно-діяльнісний аспект проектування соціально-культурно-психологічного простору освітньої системи відображають компоненти вчинку як етапи комунікативно-освітнього акту школярів, котрі водночас є важливими показниками культури-

творчої плідності експериментальних навчально-виховних закладів. Учинок – основна ланка, осередок будь-якої діяльності, оскільки об'єктивує відношення між особистістю і матеріальним світом, є способом людського існування, виступає постійно діючим чинником історичних форм прогресу, відіграє роль універсального механізму самовідтворення буття. Так, С.Л. Рубінштейн детально розкриває вчинковий характер людської поведінки, творчості, життя загалом [81]. В.А. Роменець та його послідовники обґрунтовують **вчинковий принцип** як осередок побудови сучасної системи психологічних знань і витлумачення змісту психічного [73; 80]. У результаті подається своєрідна модель психології вчинку, що виконує функції не лише теорії, а й методу, тобто поєднує засоби концептуального та емпіричного дослідження вчинкових характеристик індивідуальної життєактивності людини.

За модульно-розвивальної інноваційної системи важливою є культурно-освітня проекція обстоюваних психологами форм, рівнів, компонентів, механізмів і продуктів учинкової дії. Річ у тім, що учневі протистоїть шкільне середовище з його численними табу, канонами, правилами, прописами, вимогами. Звідси – неперервна низка природних суперечностей між особистісним і соціальним оточенням. Кожна з цих суперечностей може бути розв'язана або знята тільки учнівським вчинком, котрий виявляє незавершеність прагнення до успіху і вдосконалення, є актом ситуативно-рефлексивного подолання невідповідності між цілями і результатами навчальної праці. Загалом вчинкові акти-дії школярів – це завжди певна динаміка міжсуб'єкт-

них взаємостосунків, котра характеризується більшою-меншою взаємністю, емпатійністю, співучастю, паритетністю. І хоч за інноваційного навчання ролі учасників розвивально-вчинкової взаємодії розподіляються по-різному, все ж у соціально-психологічному плані між учителем і учнями має місце *взаємовчинкова рівність*, коли спостерігається своєрідний *особистісно-діяльний діалог*, створюється сприятливе “вчинково-культурне середовище” для інших. І це природно, адже вчинок виховується тільки вчинком. Особливо це справедливо по відношенню до високодуховних та героїчних вчинків – істини, добра, віри, справедливості, свободи, краси, самопожертви, патріотизму тощо.

Експеримент з модульно-розвивального навчання передбачає досягнення *гармонійності співвідношення* між основними компонентами вчинку – ситуативним, мотиваційним, дійовим і післядійовим. Так, емпіричне пізнання змісту вчинкової активності школярів на *формульовано-розвивальному етапі* інноваційного пошуку показує, що має місце тенденція до зменшення їхньої ситуативної залежності, поступальна переоцінка цінностей і формування *позитивної Я-концепції*, розширення поля їх *полімотивованої і цілепокладальної освітньої діяльності*, критичної і творчої рефлексії. Найважливіше, що більшість учнів починає сприймати навчальні модулі (завершений фрагмент розвивальної взаємодії у класі) не тільки як власний вчинок, а й як *подію* у своєму та груповому культурному зростанні. Все це спричинює розгортання *процесів самоствердження* не лише за допомогою інноваційних програмово-методичних засо-

бів, а й через засоби комунікації, зокрема *проблемно-діалогічного спілкування*. Комунікація такого рівня – це своєрідна “завершальна формула, в якій може бути виражений загальний смисл вчинку в єдності його індивідуального і соціального моментів” [73, с. 394].

Культурно-освітній аспект проєктування актуалізованого простору є одним із найважливіших у діяльності інноваційної школи. Це зумовлено, принаймні, двома умовами: *по-перше*, він опирається на типовий навчальний план і державні освітні програми для середніх навчально-виховних закладів, а тому найповніше враховує традиційні здобутки педагогічної науки і шкільної практики, *по-друге*, сутнісно трансформує стратегію, технологію і тактику управління освітнім процесом від підтримувальної моделі навчання до новітньої. Для цього нами обґрунтовані *типи та універсальна структура дидактичного модуля*, котрий у спроектованому вигляді являє собою психолого-педагогічну *концепцію розвивальної взаємодії* вчителя і навчальної групи під час викладання окремого навчального курсу [107, с. 110–112]. На цій підставі кожна модульно-розвивальна шкала в експериментальному навчальному плані (варіативна частина) передбачила відносно рівноцінне представництво *шести груп навчальних курсів*, кожна з яких відображає окремий значимий фрагмент соціально-культурного досвіду (наука і культура, фізична і розумова діяльність, світогляд і мистецтво). Зазначені типи дидактичних модулів дають змогу певним чином заповнити унікальні виміри “розвивально-освітнього простору оптимальної педагогічної взаємодії шляхом гармонійного

поєднання науково і практично, раціонально і духовно, спеціально та інтегративно зорієнтованих навчальних курсів” [107, с. 111]. Типовий навчальний план середньої школи, як відомо, ґрунтується на інших принципах, оскільки перевага надається сфері наукового знання, а відтак пізнавально-інформаційній діяльності.

На жаль, позначена *позитивна тенденція* зміни співвідношення між типами дидактичних модулів у напрямі гуманізації і психомистецького наповнення освітнього простору модульних шкіл на сьогодні втрачена через об’єктивні труднощі економічного та соціального характеру. Проте навіть те, що вдалося зробити в процесі соціально-культурної переорієнтації навчальних курсів та створення на їх основі різних за спрямуванням, наповненням, структурою і формобудовою дидактичних модулів є науково важливим результатом, тому що свідчить про неабиякі перспективи конструктивного *реформування змісту* національної освіти на *соціокультурних парадигмальних засадах*.

Соціально-змістовий аспект проектування інноваційного освітнього простору експериментальної школи стосується чотирьох основних змістових *складових розвивальної педагогічної взаємодії*, які розрізняються у теорії модульно-розвивального навчання залежно від того, що є предметом уваги в організаційних взаємостосунках і за допомогою чого досягається успішність паритетної освітньої діяльності вчителя і учнів [див. 103, с.18–21; 107, с. 215–220; 111, с. 21–26]. *Різні проблемні поля* щодо вказаних структурних компонентів шкільного середовища узагальнено відображаються запитаннями:

1) *якими впливами* досягається найвищий рівень освітньої взаємодії? Це питання про **психолого-педагогічний зміст** міжособистісних взаємостосунків, який є визначальним і водночас відмінним під час проектування і втілення етапів цілісного модульно-розвивального процесу;

2) *яким матеріалом* забезпечується така взаємодія? Питання про **навчально-предметний**, тобто власне **освітній, зміст** модульно-розвивальних занять і навчальних курсів у цілому;

3) *якими засобами* здійснюється ця взаємодія? Питання про **методично-засобовий зміст** (інструментарій) ділового, інформаційного та психологічного обміну між учасниками інноваційного навчання;

4) *якою організацією* досягається неперервність цієї взаємодії? Питання про **управлінсько-технологічний**, або **мислєдіяльнісний зміст** освітньої діяльності вчителя і учня, котрий відіграє роль організатора оптимального взаємодоповнення базових різновидів змісту розвивальних взаємин і виконує важливі завдання *координації, взаємо- і самоуправління* модульно-розвивальним навчанням.

Фундаментальна відмінність модульно-розвивальної інноваційної системи від традиційної полягає в тому, що вона проектує і практично реалізує *первинність психолого-педагогічного змісту* по відношенню до навчально-предметного, який упродовж століть був і є визначальним у функціонуванні підтримувальної освітньої моделі. Це означає, що “без позитивного емоційного настрою на педагогічну взаємодію, без сформованої в учня внутрішньої мотивації оволодіти культурними надбаннями нації і людства, без соціального комфорту і внутрішньої самооргані-

зуючої свободи вчителя і учня неможливе продуктивне залучення обох учасників навчання до створення й поширення знань, морально-етичних норм і духовно-естетичних цінностей. Навчання, що має такі якості, і є *розвивальним*, воно стимулює процеси психосоціального зростання особистості” [115, с. 99]. Отож *висококультурним* є тільки те освітнє середовище, яке професійно працює із психолого-педагогічним змістом численних міжсуб’єктних взаємин, а через цей зміст і з кожним учнем як особистістю та індивідуальністю.

Проте для виконання цієї вимоги **потрібен новий Учитель**, тобто освітянин якісно іншого професійного гатунку – *психолог і дослідник*, спроможний не тільки розібратися у внутрішньому світі особистості та внутрішньогруповій *архітектоніці міжсуб’єктних взаємостосунків*, а й теоретично обґрунтувати, науково спроектувати й експериментально втілити інноваційні освітні технології і *психомистецькі техніки* розвивальної взаємодії. Зазначену проблему розв’язує запропонована й апробована нами упродовж десяти років **система дистанційної підготовки педагога – психолога – дослідника**, що характеризується інноваційністю, економічністю і водночас наукоємністю та високим *самоактуалізуючим впливом* на професійне й особистісне зростання кожного учасника ментально зорієнтованої освітньої діяльності [100; 107, с. 193–210].

Соціально-психологічний аспект функціонування і розвитку культурно-освітнього простору експериментальної школи за інноваційної освітньої моделі характеризують *ритми і рівні оволодіння сутнісним* етнонаціональним та загальнолюдським

досвідом. За експериментальних умов модульно-розвивальної системи досягається взаємодоповнення *розвивальних потоків* (впливів, або ритмів) ментально організованого шкільного оточення шляхом налагодження (технологічного, методичного, засобового і психологічного) пропорційно дозованих педагогічних потоків найближчого соціуму на *зовнішньо і внутрішньо вмотивовану особистість*, яка, крім того, виявляє різнопланову *пошукову активність та ініціативу* (пізнавальну, соціальну, духовну) в утвердженні паритетної освітньої діяльності. На наш погляд, саме в ситуації *гармонійного поєднання* навчальних, виховних та освітніх ритмів на особистість можна одержати *самоорганізацію суб’єктивних потоків* її психосоціального розвитку, котра, хоч і не буде дзеркальним відображенням соціумних ритмів, проте визначатиме магістральний шлях культурного становлення учня, оптимізуватиме у такий спосіб зростання його кращих людських потенцій [107, с. 74–75]. При цьому *навчальний ритм* об’єктивується у функціонуванні і розвитку *наукових знань*, що перевіряються на істинність досвідним, або експериментальним способом, *виховний ритм* – в утворенні та утвердженні *соціальних норм*, достовірність яких визначається можливістю реалізації в суспільній практиці, *освітній ритм* – у відборі та збагаченні *ідеалів, цінностей, ставлень, оцінок, переконань*, які осмислюють, обстоюють, поширюють. *Внутрішні процеси учіння* виявляються насамперед в *уміннях* (дії, операції, вчинок, поведінка, діяльність), якими користуються діти і дорослі як культурним “інструментом сприймання, добування, збагачення, поширення і

творення соціально-культурного досвіду” [див. 107, с. 49–52, 72–77].

Експертне оцінювання ефективності модульно-розвивальних занять в експериментальних школах показало, що домогтися *повної паритетності* міжособистісних взаємостосунків у класі зуміли лише *окремі вчителі-дослідники*. Переважна більшість новаційно налаштованого педагогічного загалу чинять явний, або прихований *супротив* зазначеним соціально-психологічним нововведенням. Це зумовлено принаймні двома причинами: *по-перше*, наявні *педагогічна свідомість* і професійне мислення сучасних учителів *не припускають* реального утвердження будь-якої рівноправності в офіційних взаєминах з учнями, *по-друге*, дається взнаки *брак психологічної підготовки* та духовної культури шкільних наставників. Обидві причини, як підтверджує досвід, нівелюються з великими труднощами.

Процесуально-технологічний аспект забезпечення соціально-культурно-психологічного простору пропонуваної нами освітньої системи – один з найважливіших в інноваційній діяльності експериментальних шкіл. Він вирізняється *великою складністю*, оскільки вимагає врахування у реальному навчальному процесі численних передумов, чинників, засобів, механізмів, параметрів і показників *функціонування модульно-розвивального циклу*. Теоретичне підґрунтя проектно-мисленневої та дослідницько-пошукової роботи тут становить **низка авторських моделей і схем**: а) *цілісного освітнього процесу* як повного функціонального циклу навчального модуля, б) *дидактичної структури навчального модуля*, в) *сфер змістового модуля*, г) *наукового про-*

ектування і психомистецького втілення цілісного модульно-розвивального процесу, д) *взаємодоповнення* технологічного, процесуального і розвивального *модулів*, е) *соціально-культурно-особистісного змісту* паритетної освітньої діяльності вчителя і учня, є) *програмово-методичного забезпечення* неперервної розвивальної взаємодії учасників інноваційного навчання та ін. [див. 100–111].

Аналітична діагностика ґрунтовності впровадження модульно-розвивальних технологій навчання виявила *залежність* між повнотою їх здійснення та *етапами фундаментального експериментування*. Так, **на початку** дослідження, коли вчителі мають лише загальне уявлення про *універсальну модульну техноструктуру*, переважно втілюється традиційна логіка розгортання навчального процесу, в котрій переважає *пізнавально-пошукова активність* та наукова поінформованість учнів; **на другому етапі** зростає професійна майстерність педагогів як у проектуванні *граф-схем навчальних курсів й освітніх сценаріїв*, так і втіленні *психомистецьких технологій* розвивальної взаємодії із школярами; **на третьому** – гармонізується співвідношення між фазами та етапами модульно-розвивального циклу, що свідчить про відносну *пропорційність* між пізнавальною, регуляційною та духовно-креативною різновидами активності учнівських груп, добування ними не лише знань, а й *соціальних норм і культурних цінностей*.

Разом з тим концептуальне і науково-проектне обґрунтування Школи ментальності в нашому досвіді мислєдіяльності становить тільки *необхідний теоретичний фундамент*, на основі якого можна згодом, шляхом

емпірично-інноваційної організації шкільного соціуму, створити – *ментально зорієнтований та ефективний культурно-психологічний простір* життєдіяльності навчально-виховного закладу. З цією метою пропонується **алгоритм користування основною моделлю**, що являє собою *сукупність операцій*, виконання яких забезпечує одержання передбачуваного результату. Стосовно соціально-психологічних систем алгоритм ще й відкриває *механізм їх цілісного функціонування*, відповідаючи на запитання: «Як ці системи працюють?». Складність змодельованого нами об'єкта дає змогу говорити про окремі *системи операцій (процедур)*, яких у нашому випадку п'ять (**рис. 11**).

Перша система операцій у новоствореному алгоритмі є родовою, а тому може набувати *різного соціально-культурного змісту в широкому діапазоні* – від тоталітарних суспільств (0.1) до послідовно демократичних (0.2), в кожному з яких освітня система обіймає різний за обсягом і спрямованістю простір суспільного життя. У першому цей простір суворо обмежений моноідеологією, у другому є максимально продовженим щодо наукової і практичної багатоваріантності, інноваційної плідності нетипових освітніх технологій. Україна напівдорозі до демократичної європейської держави. Звідси суперечливі тенденції розвитку гуманітарної сфери: намагання зберегти стару освітню модель, яка все більше суперечить загальному суспільному поступу, ставить порядком денним потребу сутнісно оновити систему національної освіти.

Друга система операцій (вісь Y) характеризує *стратегію проектування* соціально-культурного простору на матеріалі освітнього змісту

навчальних курсів, коли визначається *глибина смислового занурення* кожним учнем упродовж навчального року в той фрагмент національного і загальнолюдського досвіду, що контурно фіксується державною навчальною програмою. Таке занурення закономірно передбачає *внутрішнє вивільнення особистості* за допомогою розширення багажу смислових засобів освоєння довкілля і власного Я. Тому вищі рівні занурення пов'язані із розширенням меж *внутрішньої свободи*, збагаченням регуляційного інструментарію особи, творчістю, критичною рефлексією та задоволенням її духовних потреб. Класно-урочна система забезпечує два перших рівні смислового занурення-вивільнення, хоч другого, сутнісно-усвідомленого рівня, як показують спостереження, досягає меншість школярів. Це пояснюється тим, що її репродуктивні дидактичні технології спричиняють ситуації, коли почасти навіть закони і закономірності вивчаються як *пізнавальні факти*, тобто в режимі інформаційного повідомлення. Щодо модульно-розвивальної системи, то її *психолого-мистецькі технології* дають змогу кожному учневі досягти максимально можливих рівнів особистого занурення-вивільнення, яке першочергово залежить від його *інтелектуального потенціалу*. Щоб істотно збагатити свій ментальний досвід, учень має спочатку зреалізуватися на нижчих рівнях володіння у *повноцінному вчинковому процесі*, який передбачає проживання ним ситуативних, мотиваційних, дійових і післядійових моментів творчої взаємодії із соціумом. Тоді здійснення вчинку як універсального способу діяльнісного освоєння світу та особистісного саморозвитку є *соціально-культурною подією* в

СИСТЕМИ ОПЕРАЦІЙ

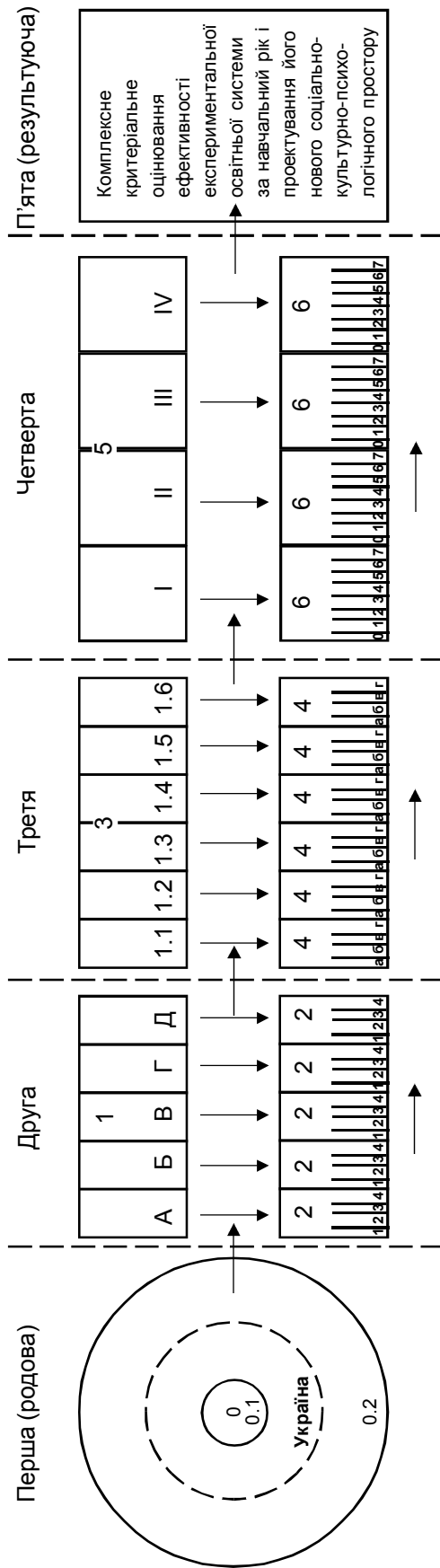

Рис. 11.

Алгоритм користування моделю проектування соціально-культурно-психологічного простору в експериментальній системі модульно-розвивального навчання, що передбачає поєднання наукової і досвідної стратегій вивчення навчальних курсів для середньої загальноосвітньої школи

житті учня, що зумовлює розумове і духовне зростання на межі його внутрішніх можливостей. У досвіді інноваційних шкіл Інституту експериментальних систем освіти при ТАНГ зазначена біаспектність (онтологічність – суб’єктивність) проектується за допомогою відповідних моделей кожним педагогом-дослідником на навчальний рік і в такий спосіб розкриває *методологію* реалізації розвивального потенціалу окремого навчального курсу з огляду на вікові особливості учнів.

Третя система операцій (вісь X) нормативно визначає *тактику проектування* соціально-культурного простору школами залежно від предметної специфіки навчальних курсів, що конкретизує *психолого-дидактичні умови* особистісного занурення/вивільнення учня у пласти вселюдського досвіду (наука і культура, фізична і розумова діяльність, світогляд і мистецтво), зафіксованих у змісті державних навчальних програм. Теоретичну основу вказаного рівня наукового проектування визначає *концепція дидактичного модуля*, що пояснює суть, типологію та універсальну структуру цих модулів для середньої школи [107, с. 110–113]. Спираючись на конкретні наукові моделі, пропонується номенклатура дидактичних модулів покликана максимально повно заповнити *організаційно-розвивальний простір* оптимальної педагогічної взаємодії шляхом гармонійного поєднання навчальних курсів, зорієнтованих науково і практично, раціонально і духовно, спеціально та інтегративно. Разом з тим кожний із шести дидактичних модулів проектується ще й з огляду на чотири основних різновиди освітнього змісту – психолого-педагогічний, навчально-предметний, методично-засобовий та організа-

ційно-технологічний. Перший задається *нормативно* як система вимог до цілісного модульно-розвивального процесу під час підготовки і проведення занять, починаючи від цільового модуля і завершуючи результатом; другий базово визначається державними навчальними програмами і прогресивними досягненнями людства у тій чи тій культурній сфері; третій створюється в ході фундаментального соціально-психологічного експерименту науковцями і практиками як повно *інноваційне програмно-методичне забезпечення* нової освітньої системи (граф-схеми, наукові проекти, навчальні сценарії, розвивальні міні-підручники, програми самореалізації); четвертий досягається шляхом передачі учням від учителя низки управлінських функцій і соціальних прав. Єдність схарактеризованих аспектів, як показує пошукова робота, дає змогу збагатити соціально-культурно-психологічний простір школи *нормотворчим, морально-етичним і ціннісно-естетичним змістом*, у якому повніше викристалізуються приховані, але *значущі ментальні структури української нації* – переживання історичної долі, етнічні прагнення, творення власної культури, рефлексія національних змагань тощо.

Четверта система операцій (вісь Z) презентує *техніку проектування* аналізованого простору стосовно *ситуативних закономірностей* перебігу цілісного модульно-розвивального процесу, який змістовно будується на матеріалі окремого розділу чи теми (так званий *змістовий модуль*). Одна з основних закономірностей полягає в *психосоціальній триритмічності* модульно-розвивального процесу, коли має місце

часова домінантність навчального ритму стосовно виховного, а виховного щодо освітнього. Кожний з цих ритмів, взаємоспричинюючи відмінні на шарування культуротворчих набутоків людства, забезпечує певний рівень оволодіння учнями досвідом, тобто *систему наукових знань, соціальних норм чи гуманних цінностей*. Групове занурення-вивільнення школярів у змодельований на основі окремого навчального предмета освітній простір дидактично забезпечується функціонуванням *проблемної, регуляційної і світоглядної ситуацій*. Особистісне осягнення духовних набутоків нації і самоствердження себе як громадянина та індивідуальності досягається через *внутрішньо вмотивовану* і навіть *полівмотивовану* [23] *пошукову, нормотворчу чи ціннісно-естетичну (духовну) самоактивність учня*. Із сукупності взаємозалежних стадій перебігу навчального, виховного та освітнього ритмів на кожному етапі модульно-розвивального процесу вибудовується *окрема інноваційна освітня технологія, яка сутнісно є технологією: а) канонізованої процедури оптимального дидактичного розвитку навчально-виховного процесу, починаючи від установчо-мотиваційного етапу і завершуючи духовно-естетичним; б) неперервної розвивальної взаємодії вчителя і учня, за якої, завдяки роботі педагога з психологічним змістом, центруються на особистості вихованця всі основні розвивальні потоки (впливи), що надходять від окультуреного середовища; в) єдиного психомистецького дійства за класичною схемою: зав'язка – розгортання подій – кульмінація – згасання подій – розв'язка; г) духовного єднання учасників освітнього процесу, що й забезпечує стійке психо-*

соціальне зростання особистості, глибоке смислове занурення в культурні пласти вселюдського досвіду і внутрішнє вивільнення та прагнення до свободи, краси, добра, гармонії, мудрості.

П'ята система операції пов'язана з проведенням *комплексної науково-адміністративної експертизи* ефективності модульно-розвивальної експериментальної системи після закінчення навчального року і *науковим проектуванням* оновленого соціально-культурно-психологічного простору школи з урахуванням набутого досвіду інноваційної видозміни умов її діяльності в новому році. Для цього керівниками, виконавцями, учасниками і широким загально педагогічної громадськості здійснюється: 1) теоретико-методологічна та управлінсько-адміністративна *експертиза цілей, змісту, методів і результатів* фундаментального соціально-психологічного експерименту; 2) психолого-дидактична *характеристика модульно-розвивальних занять*, яка передбачає аналіз, оцінювання та узагальнення якості психомистецьких технологій та ефективності розвивальної взаємодії вчителя і учнів за окремими нормативними таблицями; 3) *комплексне психолого-педагогічне дослідження особистості* кожного учня за 15 науковими тестами інтелекту, особистості і креативності, яке дає вичерпну інформацію про внутрішній світ учня, тенденції його розвитку і духовного збагачення; 4) програмово-методична *експертиза якості інноваційних науково-практичних продуктів* спільної діяльності науковців і практиків (граф-схеми, наукові проекти тощо); 5) *порівняння ефективності* діяльності експериментальної школи за традиційними кри-

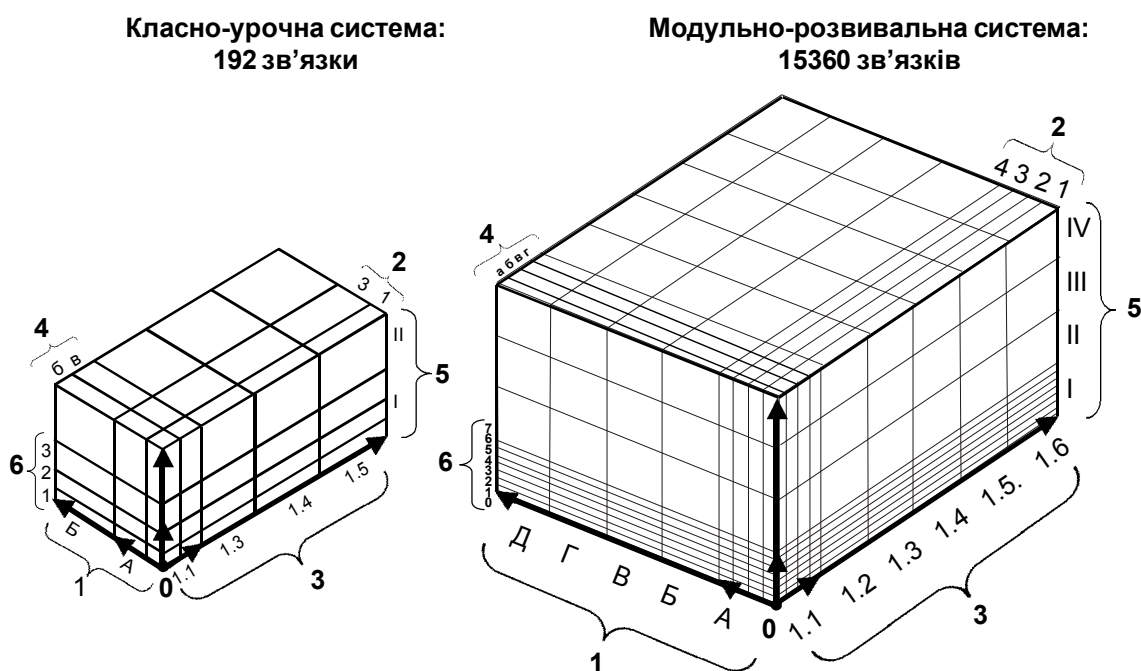

Рис. 12.

Порівняння соціально-культурно-психологічного простору класно-урочної (традиційної) і модульно-розвивальної (інноваційної) систем шкільної освіти

теріями (навчальна успішність, кількість відмінників і переможців олімпіад, вихованість, ставлення учнів і батьків до школи та ін.).

Отже, тільки організовано впливаючи на соціально-культурно-психологічний простір (досвід і способи його ситуативної актуалізації) школи, можна домогтися як повного врахування *етнопсихологічних особливостей* учителів і учнів (тим більше, що надійних методів діагностики ментальних структур досі не знайдено), так і винятково *позитивного використання фактору ментальності* для інтенсифікації навчально-виховного процесу, посилення його культуротворчого змісту і розвивального ефекту. Це наочно підтверджує майже десятирічна практика новаторського експериментування педагогічних колективів модульно-розвивальних

шкіл: *обстоювані системокомплекси умов-складових ментально зорієнтованого навчання дають змогу поетапно трансформувати освітній заклад від науково-знанневих принципів та орієнтацій до гуманно-демократичних, культурно-психологічних.*

Одержаний висновок має математичне підтвердження: **інноваційна система освіти науково проектує та експериментально втілює у 80 разів досконаліший соціально-культурно-психологічний простір масової школи**, оскільки професійно працює із 15360 покомпонентними зв'язками цього простору, а класно-урочна – тільки із 192 (**рис. 12**). Остання вражає своєю архаїчністю, відповідає індустріальному типу суспільства 50–60 річної давнини, є фатальним каменем спотикання для поступального

розвитку нашої країни в цілому, почуваючи “себе на світовій арені освітніх технологій і послуг як 80-річна жінка на випускному балу” [112]. Водночас цілком слушно ще раз підкреслити: *модульно-розвивальна система не заперечує здобутків своєї попередниці, а надбудується над нею як більш складна та ефективна сукупність теорій і концепцій, програм і моделей, умов, чинників, форм, механізмів і засобів інноваційного, ментально зорієнтованого навчання.* За проектно-організаційними параметрами вона є **Національною школою майбутнього** – закладом культури, ментальності, духовності.

4. ВИСНОВКИ. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ДОКТРИНА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ ЯК ПРОГРАМНЕ УТВЕРДЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

*Мудрець не той, хто знає, вміє,
Хто слів улесливих мастак,
А той, хто добре розуміє,
Де геній правди й де жебрак
Автор [102, с. 26]*

Українська ментальність як культурно-історична і соціально-психологічна феноменальна даність – багатовимірне надскладне явище просторового життєпотoku нації, що характеризує психобудову її унікального соціетального світу в усіх його вселенських ракурсах, аспектах, контекстах. Відтак вона – *альфа й омега культури народу, його надійний моральний провідник і духовний учитель* у драматичних лабіринтах історичної долі як *неперервної боротьби*

українства за фізичне виживання, державне утвердження, життєтворчу реалізацію, духовну соборність. У цьому загальному контексті **найфундаментальніший факт** полягає в тому, **що, попри всілякі примхи історії й фатумні повороти фортуни, менталітет українського народу стався, зберігся і нині є головною, во істину Божою, реальністю сучасного цивілізованого світу.**

Визнана складність наукового дослідження української ментальності ґрунтується ще й на тому, що цей психокультурний феномен має численні *системи координат*, які визначають його інтенційний зміст, психоорганізацію, формовиявлення. Багатоманіття складових, компонентів і ознак породжує його важкоздоланну змістовну, щонайперше психокультурну, інтерпретацію. У зв'язку з цим, на наш погляд, нагальною є потреба створення **міждисциплінарної теорії менталітету**, центральну ланку якої може становити пропонувана **категорійна модель українського менталітету у сфері культури (див. рис. 6).** **По-перше**, вона утверджує соціокультурну парадигму як загальносвітоглядний орієнтир в організації наукового пізнання цього явища; **по-друге**, має відповідне методологічне підґрунтя в обґрунтуванні чіткої системи культурних універсалій, **по-третє**, реалізує раціогуманістичний підхід як еталон теоретичного осягнення дійсності за допомогою доступних сучасній науці інтелектуальних засобів; **по-четверте**, втілює метод категорійного синтезу, поглиблюючи вдосконалюючи у такий спосіб зміст новостворюваної теорії; **по-п'яте**, збагачує сучасну категоріальну систему психології метапсихологічними категоріями різної міри узагальнення і

конкретності; **по-шосте**, пропонує новий, конструктивний спосіб інтеграції властивостей соціальної психіки суспільного сьогодення з оперттям на критичну рефлексію минулого, сучасного і майбутнього української нації; **по-сьоме**, пропонує **науковий проект ментально зорієнтованої інноваційної освіти**, експериментальне впровадження якого дає змогу привести у відповідність культурно організований соціум та освітню модель здійснення навчально-виховного процесу, а відтак *реалізувати кращі менталетворчі потенції соціально-педагогічного оточення*.

Сьогодні, на етапі підготовки **Національної доктрини освіти**, важливо не втратити культурно-змістове та дидактико-психологічне підґрунтя, на якому, власне, й створюватиметься ця доктрина як довершена *концепція світоглядно-ідеологічного гатунку та алгоритмічно визначеної процедури* щодо принципів підходів у реформуванні освітньої сфери країни. У цьому сенсі, хоч і непримиренними, але слухними є слова В. Липинського: будівництво нової державності в Україні варто розпочати з *перевиховання української нації як спільності* [56]. Ми б додали: не перевиховання, а *плекання української ментальності скрізь і всюди за принципом "тут і тепер"*. Це, передусім, означає підтримувати все світле і добродійне в індивідуальному, груповому та соціумному суб'єктовиявленні, *розвивати менталеутворювальні потенції кожної – юної, зрілої і літньої – особистості, нарешті покласти на гуманітарну сферу відповідальність за пріоритетну повноту реалізації функцій українського менталеформування*.

Кілька років тому нами запропонована **соціально-культурна доктрина розвитку національної освіти в Україні** [110; 114], яка у єдності із науковим проектом **модульно-розвивальної інноваційної системи і теорією освітньої діяльності** реалізує вищесформульовані *ідеї, принципи і параметри ментально зорієнтованої освіти*.

1. *Пізнавально-інформаційна парадигма*, притамана національній системі освіти, є архаїчним здобутком середини ХХ століття, утверджує *світоглядні орієнтири індустріального типу суспільних відносин*, спричинює функціонування і розвиток екстенсивно-монологічної, *знанцевої моделі* організованого навчально-виховного процесу, що є своєрідним мінімізованим культурним *антиподом відкритого демократичного суспільства*.

2. В Україні й донині не вироблена *нова дієва стратегія реформування сфери освіти*, яка б відповідала, з одного боку, характеристикам національної ментальності, з іншого – тенденціям і критеріям розвитку прогресивних освітніх систем передових країн світу, а також передбачила поетапну конструктивну *трансформацію змісту діяльності* навчальних закладів як *повноцінних соціально-культурно-психологічних інститутів* і мала належне концептуальне, методологічне та експериментальне забезпечення у вигляді інноваційно-освітніх еталонів високопрофесійних організацій (центри, корпорації, фонди тощо).

3. Реформування і перетворення в сучасній національній освіті мають *декларативний, формальний характер*, оскільки відбуваються у пло-

щині “управління функціонуванням1 усталеної освітньої системи”, а не “управління розвитком системи” й водночас *не передбачають видозміну традиційної оргмоделі* здійснення освітянської справи.

4. Новим методологічним напрямом наукового пізнання, що дає змогу практично реалізувати зазначену ідею, є *проблемно-модульний підхід*, суть якого зводиться до визначення *ієрархії суспільних проблемних модулів* (метасистем), що окреслює тактику розв’язання актуальних проблем *дедуктивним способом*: від глобальних, найзагальніших до локальних, конкретно-управлінських.

5. *Технологічне втілення проблемно-модульного підходу* передбачає проходження чотирьох етапів: а) *диференціації суспільного проблемного поля* на рівневі блоки-комплекси з огляду на масштабність і складність реальних проблем державотворення; б) *дедуктивного обґрунтування* взаємопов’язаної ланцюжкової сукупності загальнодержавних *проблемних ситуацій* (модулів) з опертям на вихідну, найзагальнішу; в) *визначення системи похідних суспільних проблем* до кожної основної проблемної ситуації, розв’язання яких можливе лише після успішного зняття останньої; г) *втілення програми конкретних управлінських рішень і заходів*, а також зважених пропозицій щодо ефективності тих чи тих окремих державних структур (міністерства, відомства, управління).

6. *Ефективність реалізації вимог соціально-культурної доктрини* у справі українського державотворення залежить від *двох основних умов*: **по-перше**, від прийняття на рівні держави *нової гуманітарної доктрини (політики)* України як національно-

ідеологічної програми, що вимагає докорінної зміни пріоритетів управлінської діяльності від Кабміну до керівника навчально-виховного закладу на *створення інноваційних освітніх систем*, котрі розвивають кращі риси української ментальності й, зберігаючи національну самобутність українства, прискорюють входження нашої держави до європейського геокультурного простору; **по-друге**, від чіткого дотримання *етапів трансформації освітньої практики*, а саме – від пізнавально-інформаційної парадигми (місії) освіти в суспільстві *до соціально-культурної в єдності реформаторських дій “згори” і “знизу”* на рівні держави у взаємодоповненні традиційних та інноваційних компонентів освітньої діяльності.

7. Обстоювана доктрина утверджує *соціально-культурну місію системи освіти у державо- і суспільствотворенні*, згідно з якою освіта – *сфера духовного життя*, що займається *творенням нової людини – громадянина України* з високим розумовим, моральним і духовним потенціалом; вона поряд з матеріальним виробництвом є однією з найважливіших у *національному відродженні*, характеризується винятковою продуктивністю і перспективністю щодо *накопичення державою людського капіталу*; це вимагає визнання освіти, науки і культури *духовно-виробничими, інтелектуальними сферами*, що за певних обставин можуть функціонувати самодостатньо.

8. Тільки добре спроектовані та підготовлені урядом *фундаментальні соціально-психологічні експерименти* в гуманітарній сфері суспільства дадуть змогу не тільки визначити у процесі спільної довготривалої

діяльності науковців і практиків *дословірність нових теорій, методологем, соціальних технологій та інноваційних практик*, а й спроможні в перспективі забезпечити *пропедевтичне прогнозування оптимальних напрямів конструктивного реформування* різних сфер духовного життя нації (наука, ідеологія, культура, освіта, спорт тощо).

9. Класно-урочну систему в середній школі і лекційно-семінарську у вищій *не можна реформувати* у тому розумінні, що вони являють собою усталені освітні моделі пізнавально-інформаційного типу; реальною *альтернативою цим моделям є інноваційна модульно-розвивальна система* соціально-культурного спрямування, змісту, організації.

10. Середній, або вищий навчальний заклад, що практично втілює модульно-розвивальну систему як інноваційну модель освіти, набуває ознак повноцінної *соціально-культурної організації*, учасники якої добувають, збагачують і поширюють наукові знання, досконалі вміння, соціальні норми і культурні цінності у *суспільстві відкритого стійкого розвитку*.

11. Вчитель і учень, викладач і студент – *виробники і носії* кращого соціально-культурного *досвіду нації і людства*, які професійно займаються найважливішою *духовною діяльністю* – утвердженням і творенням в актуальному соціальному оточенні *вчинків істини, краси, добра, свободи, мудрості*, а відтак саморозвивають й *самоактуалізують самих себе* на рівнях суб'єкта, особистості, індивідуальності, універсуму.

12. *Освітня діяльність людини* – один із *вищих рівнів духовно-практичного перетворення* нею довіклля

і власної психологічної природи, що інтегрує в своїй структурі єдність інших важливих діяльностей (ігрова, учбова, дослідницька, трудова тощо), характеризується цілеспрямованістю, предметністю, змістовністю, оформленістю, засобовістю, результативністю і одержує *канонічний вияв* у такому складному явищі вищого *культурного утвердження людини як творення*.

13. Основою *паритетної* освітньої діяльності вчителя і учня, викладача і студента є їхня *неперервна розвивальна взаємодія*, яка спочатку проєктується за допомогою соціально-психологічних засобів як *цілісний модульно-розвивальний цикл*, а потім реалізується шляхом професійного використання педагогом *психомисцевських технологій* навчання та інноваційної *системи програмово-методичного інструментарію* (графсхеми, культурні матриці, наукові проєкти, освітні сценарії, міні-підручники, програми самореалізації особистості).

14. Прискорений *культурний розвиток особистості* за нової освітньої системи забезпечується також тим, що вчитель і учень, викладач і студент спеціально навчаються *усвідомлено працювати* як із основними різновидами змісту безпосередньої розвивальної взаємодії (психолого-педагогічний, навчально-предметний, методично-засобовий, управлінсько-технологічний), так і з різними рівнями власної психічної активності і самоактивності (несвідоме, підсвідоме, свідомість, надсвідомість, у т.ч. рефлексія); у такий спосіб досягається *зосередження стимуляційних потоків освітнього середовища та актуалізація внутрішніх джерел саморозвитку* особистості на позитивному потенціалі її *Я-концепції*.

15. За умов реалізації вищезазначених принципів соціально-культурної доктрини буде повно втілений *смысл будь-якої організованої освітньої діяльності* – неперервно, життєствердно і духовно впливати на людський загаль українського суспільства, тобто на той *унікальний ментальний простір*, в якому це суспільство і кожен громадянин спроможний проявити себе найкращим чином.

1. Авторська модель управління експериментальною школою. Всеукр. семінар 24-26 жовтня 1999р. // Нива знань: Спецвипуск. – Дніпропетровськ. – 1999. – Ч. 1. – 89 с.; Ч. II. – 113 с.

2. *Андреев И.Д.* Теория как форма организации научного знания. – М.: Наука, 1979. – 214 с.

3. *Апресян А.Г.* Первичные детерминанты нравственного опыта // Вопросы философии. – 1993. – №8. – С. 32-44.

4. *Артюх А.Т.* Категориальный синтез теории. – К.: Наукова думка, 1967. – 154 с.

5. *Балл Г.О.* До визначення засад раціона-гуманістичного підходу в методології психологічної науки // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 74-90.

6. *Балл Г.О.* Проблема додержання вимог наукової культури в дослідженнях гуманістично зорієнтованих освітніх процесів // Освіта і управління. – 1998. – Т. 2, №3. – С. 41-48.

7. *Бердяев Н.А.* Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 175 с.

8. *Білоконь С.* У пошуках української душі // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 120-125.

9. *Борець Ю.* У вирі боротьби. – К.: Наук. думка, 1993. – 304 с.

10. *Бригадир М.* Принципи і параметри наукового проектування освітніх систем // Психологія і суспільство. – 2000. – №1. – С. 60-79.

11. *Вахтомин Н.К.* Генезис научного знания. – М.: Наука, 1973. – 189 с.

12. *Ващенко І.* Виховний ідеал. – Полтава: Ред. газети “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.

13. *Визгин В.П.* Ментальность, менталитет // Современная западная философия: Словарь. – М.: Политиздат, 1991. – С. 176-177.

14. *Вишневський О.* Сучасне українське виховання. – Львів, 1996. – 160 с.

15. *Гачев Г.Д.* Национальный мир и национальный ум // Путь. – 1994. – №6. – С. 128-192.

16. *Гершунский Б.С.* Менталитет и образование. – М.: МПСИ, Флинта, 1996. – 140 с.

17. *Гершунский Б.С.* Философия образования. – М.: МПСИ, Флинта, 1998. – 432 с.

18. *Горпинюк В.* Український менталітет і проблема національного відродження // Освіта. – 1997. – 3-10 вересня. – С. 11.

19. *Грачев Г.В.* Психология манипуляций в условиях политического кризиса // Обществ. науки и современность. – 1997. – №4.

20. *Гроф С.* За пределами мозга: Пер. с англ. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 1993. – 504 с.

21. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Харків, 1991. – 156 с.

22. *Гуменюк О.Є.* Модульно-розвивальне навчання: соціально-психологічний аспект. – К.: Школяр, 1998. – 112 с.

23. *Гуменюк О.* Феномен полімотивації: сутнісний зміст взаємин за модульно-розвивальної оргсистеми // Психологія і суспільство. – 2001. – №1. – С. 74-123.

24. *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и Школа «Анналов». – М.: Наука, 1993. – 240 с.

25. *Давидюк В.Ф.* Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вежа, 1997. – 296 с.

26. *Донченко Е.А.* Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.

27. *Дорошенко В.* Короткий бібліографічний огляд // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 113-119.

28. *Доценко Е.Л.* Психология манипуляции. – М., 1996.

29. *Дробноход М.І.* Пріоритети стійкого екологічно безпечного розвитку // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1, №3. – С. 3-18.

30. *Дубов И.Г.* Феномен менталитета: психологический анализ // Вопросы психологии. – 1993. – №5. – С. 20-29.

31. Життя етносу: соціокультурні нариси / Б. Попов, В. Ігнатов, М. Степико та ін. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.

32. *Знаков В.В.* Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры // Вопросы психологии. – 1998. – №6. – С. 104-114.

33. *Зубков Е.О., Курриянов А.И.* Ментальное измерение истории: поиски метода // Вопросы истории. – 1995. – №7. – С. 153-160.

34. Інститут експериментальних систем освіти (науково-дослідний). – Вип. 1 / Відпов. Ю.В. Москаль. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 28 с.

35. Інститут експериментальних систем освіти (науково-дослідний). – Вип. 2 / Відпов. Ю.В. Москаль. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 48 с.
36. Історія Русів / Пер. І. Драча. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
37. *Каган М.С.* Філософія культури. – СПб: ТООТК Петрополис, 1996. – 416 с.
38. *Казмиренко В.П.* Соціальна психологія організацій. – К.: МАУП, 1993. – 384 с.
39. *Калинаускас І.Н.* Духовне сообщество. – К.: Октябрь, 1992. – 132 с.
40. *Каныгин Ю.М.* Основы когнитивного обществознания (информационная теория социальных систем). – К.: Укр. акад. информатики, 1993. – 236 с.
41. *Каныгин Ю.М.* Путь ариев в духовной истории человечества: Роман-эссе. – 2-е изд. – К.: Украина, 1996. – 256 с.
42. *Карпенко З.С.* Акіопсихологія особистості. – К.: ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 216 с.
43. *Комісаров В.О.* Експериментальне проектування соціально-культурного простору модульно-розвивальної школи // Модульно-розвивальна система. – Том 1. – 2001 (у друку).
44. *Кононенко П.П., Кононенко Т.П.* Феномен української мови. Генеза, проблеми, перспективи. Історична місія. – К.: Наша наука і культура, 1999. – 168 с.
45. *Кононенко П.* Національна педагогіка в реформуванні освіти // Освіта і управління. – 1997. – Т.1, №3. – С. 19-30.
46. *Кононенко П.П.* “Свою Україну любіть...” – К.: Твім інтер, 1996. – 224 с.
47. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні Концепції. – К.: Школяр, 1997. – 148 с.
48. *Корсак К.* До проблеми парадигми сучасної національної освіти // Освіта і управління. – 1997. – Т.1, №4. – С. 12-22.
49. Космос Древньої України. Трипілля – Троянь: Міфологія. Філософія. Етногенез / Упор. В. Довгича. – К.: “Індо-Європа”, 1992. – 303 с.
50. *Костенко Ліна.* Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. – К.: Видім КМ Академія, 1999. – 32 с.
51. *Костомаров М.* Две русские народности: письмо к ред. // Основа. – 1861. – №3. – С. 33-80.
52. *Кульчицький О.* Основи філософії і філософських наук. – Мюнхен-Львів: Український вільний університет, 1995. – 164 с.
53. *Кульчицький О.* Світовідчуження українця // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48-65.
54. *Кун Т.* Структура научных революций: Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
55. *Лакатос И.* Методология научных исследовательских программ // Вопросы философии. – 1995. – №4. – С. 135-154.
56. *Липинський В.* Листи до Братів-Хліборобів (написані в 1919–1926 рр.). – Нью-Йорк, 1954. – 510 с.
57. *Ломацький М.* Національна свідомість. – Лондон: Спілка української молоді, 1952. – 63 с.
58. *Лук М.* Національна ідея в духовній культурі України середини ХІХ – початку ХХ століття (філософський аналіз) // Філософ. і соціолог. думка. – 1995. – №1-2. – С. 245-252.
59. *Малахова Н.* Особистість пізнається у соціумі // Освіта. – 1997. – 3-10 вересня. – С. 10.
60. *Марков В.В.* Разум и сердце: история и теория менталитета. – СПб, 1993. – 282 с.
61. *Марцинковская Т.Д.* Русская ментальность и ее отражение в науках о человеке. – М.: Линка-Пресс, 1994. – 226 с.
62. *Маслоу А.* Психология бытия: Пер. с англ. – М.: Рефлбук, К.: Ваклер, 1997. – 304 с.
63. *Мироненко М.* Думки про визволення України. – К.: Бібл. тижн. “Слово”, 1994. – 176 с.
64. Модульно-розвивальна система: соціально-культурний зміст навчальних модулів. Фундаментальний експеримент у СШ №80 м. Дніпропетровська // Рідна школа: Спецвипуск. – 1998. – № 10. – 80 с.
65. Модульно-розвивальна система: теорія, технологія, досвід. Експериментальна СШ №10 м. Бердичева // Рідна школа: Спецвипуск. – 1997. – №2. – 80 с.
66. *Москалец В.П.* Психологічне обґрунтування української національної школи. – Львів: Світ, 1994. – 120 с.
67. *М'ясоїд П.А.* Загальна психологія. – К.: Вища школа, 2000. – 479 с.
68. Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти: Збірка матеріалів. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 224 с.
69. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – К.: АТ “Обереги”, 1992. – 88 с.
70. *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки. – Львів: Фенікс, 1995. – 42 с.
71. *Огнев'юк В.О., Фурман А.В.* Принцип модульності в історії освіти. – К.: УІПКККО, 1995. – 85 с.
72. *Онацький Є.* Українська емоційність // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 36-47.

73. Основи психології // За ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. — К.: Либідь, 1996. — 632 с.
74. *Пірен М.І.* Основи етнології. Підручник. — Вид. 2-е, доповнене. — К.: ІІ ім. Г. Костюка АПН України, 1998. — 436 с.
75. *Погрібний А.* Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... — К.: ВЦ “Просвіта”, 2000. — 320 с.
76. *Полохало В.* У хаті, яка завжди скраю // День. — 2000. - №29. — С. 4.
77. *Попов Б.* Ментальність українського народу в контексті вічності // Освіта. — 1997. — 3-10 вересня. — С. 6-8.
78. *Почепцов С.Г.* Языковая ментальность: способ представления мира // Вопросы языкознания. — 1990. - №6. — С. 110-122.
79. *Прокопенко Л.* Модульно-розвивальне навчання та зміни в системі післядипломної підготовки вчителів // Рідна школа. — 1998. — №10. — С. 6-8.
80. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття. — К.: Либідь, 1998. — 992 с.
81. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. — СПб.: Изд-во “Питер”, 2000. — 712 с.
82. *Подмазин С.И.* Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование. — Запорожье: Просвіта, 2000. — 250 с.
83. *Сагач Г.М.* Золотослів. — К.: Школяр, 1998. — Ч.І. — 235 с.; Ч. ІІ. — 415 с.
84. *Сизоненко О.* Не вбиваймо своїх пророків. Роман-есе // Дніпро. — 2000. — №9-10. — С. 38-40.
85. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
86. *Спиваковский В.* Если хочешь быть богатым и счастливым, не ходи в школу. — К.: Гранд, 1996. — 208 с.
87. *Старовойт І.С.* Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: Філософсько-історичний аналіз. — Тернопіль: Діалог, 1997. — 256 с.
88. *Стельмахович М.Г.* Українська родина педагогіка. — К.: ІЗМН МО України, 1997. — 232 с.
89. *Степин В.С.* Культура // Вопросы философии. — 1999. — №8. — С. 61-71.
90. *Тимошенко О.* Національна ідея як філософсько-культурна парадигма духовного відродження України // Філософська думка. — 1999. — №1-2. — С. 101-118.
91. *Удод О.* Модульно-розвивальна система в контексті соціокультурної переорієнтації освіти // Рідна школа. — 1998. — №10. — С. 8-10.
92. Українська душа. — К.: “Фенікс”, 1992. — 128 с.
93. *Ушинський К.Д.* Рідна мова // Розумне, добре, вічне... Думки про виховання та навчання. — К.: Молодь, 1989.
94. *Федоренко Д.* Велесова книга. Найдавніший літопис України. — К.: Бібліотека українця, 1999. — 160 с.
95. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В.Попова. — К.: Знання, 1998. — 264 с.
96. *Франк С.Л.* Духовные основы общества. — М.: Республика, 1992. — 511 с.
97. *Фрейд З.* Введение в психоанализ. Лекции. — М.: Наука, 1989. — 456 с.
98. *Фромм Э.* Бегство от свободы. — М.: Прогресс, 1995. — 256 с.
99. *Фромм Э.* Душа человека. — М.: Республика, 1992. — 430 с.
100. *Фурман А.* Авторська система дистанційної підготовки педагога-психолога-дослідника: досвід десяти років // Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти. — Тернопіль, 2000. — С. 140-146.
101. *Фурман А.* Архітектоніка творення особистості за модульно-розвивальною системою // Психологія і суспільство. — 2000. - №1. — С. 26-43.
102. *Фурман Анатолій.* Золоті джерела кохання: інтимна лірика. — Тернопіль: Інститут ЕСО, 2000. — 31 с.
103. *Фурман А.В.* Інноваційна освіта: система програмно-методичного забезпечення. — Тернопіль: Економічна думка, 2000. — 150 с.
104. *Фурман А.* Ментальність — засада духовного життя // Освіта. — 1997. — 3-10 вересня. — С. 1-4.
105. *Фурман А.В.* Методологічна модель Школи розвитку // Рідна школа. — 1994. — №6. — С. 19-25.
106. *Фурман А.В.* Модульно-розвивальна інноваційна система у сфері освіти // Інститут експериментальних систем освіти: Інформ. бюлетень. — Вип. 2. — Тернопіль: Економічна думка, 2000. — С. 14-19.
107. *Фурман А.В.* Модульно-розвивальна система: принципи, умови, забезпечення. — К.: Правда Ярославичів, 1997. — 340 с.
108. *Фурман А.* Модульно-розвивальна система // Освіта. — 1996. — 10 січня. — С. 2-6.
109. *Фурман А.В.* Модульно-розвивальна технологія ведення лекційних курсів у Тернопільській академії народного господарства (проект). — Тернопіль: Економічна думка, 2000. — 23 с.

110. *Фурман А.* Соціально-культурна доктрина національної освіти // Освіта. – 1998. – 11-18 березня. – С. 2.
111. *Фурман А.В.* Теорія освітньої діяльності як методологічна основа реформування вищої освіти в Україні // Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти. – Тернопіль, 2000. – С. 21-26.
112. *Фурман А.В.* Фантомы украинского образования // Влада. – 1999. – №1. – С. 15.
113. *Фурман А.В.* Фундаментальний соціально-психологічний експеримент у школах України: Анатомія пошуку // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1, №3. – С. 39-56.
114. *Фурман А.* Чому несучасна наша сьогодення освіта // Директор школи. – 1999. – №36. – С. 2-3.
115. *Фурман А.В., Гуменюк О.Є.* Модульно-розвивальне навчання: передумови, новації, впровадження // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1, №4. – С. 94-124.
116. *Фурман А., Комісаров В.* Школа здібностей. Програма дослідно-експериментальної роботи в СШ №44 м. Запоріжжя // Рідна школа. – 1996. – №8. – С. 5-9.
117. *Фурман А., Костенко В.* Школа віри. Програма дослідно-експериментальної роботи ліцею №157 м. Києва. – К.: Рада, 1995. – 47 с.
118. *Фурман А., Семенюк Т.* Школа розуміння. Програма дослідно-експериментальної роботи в СШ №10 м. Бердичева. – К.: УШКККО, 1996. – 35 с.
119. *Фурман А., Чуйкіна О., Хорітонов В., Горчинюк В.* Школа мислення. Програма дослідно-експериментальної роботи в СШ №19 м. Керчі Республіки Крим. – К.: Інститут психології, 1994. – 15 с.
120. *Хатімов Н.* Українська ментальність: постімперське та постіндустріальне буття // Розбудова держави. – 1995. – №10.
121. *Храмова В.* До проблеми української ментальності // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 3-35.
122. *Цимбалістий Б.* Родина і душа народу // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 97-112.
123. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. – 2-е вид. – Мюнхен: Укр. Вільний ун-т, 1983. – 175 с.
124. *Шевченко Тарас.* Твори в трьох томах. – Том перший. Поетичні твори. – К.: Держлітвидав України, 1963. – 731 с.
125. *Шлемкевич М.* Душа і пісня // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 66-96.
126. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. – К.: Фенікс, 1992. – 157 с.
127. *Щедровицький Г.П.* Філософія. Наука. методологія. – М.: Шк. культ. політики, 1997. – 656 с.
128. *Юнг К.Г.* Психологические типы. – М.: Прогресс, 1995. – 716 с.
129. *Юнг К.Г.* Проблемы души нашего времени. – М., 1993. – 310 с.
130. *Юркевич П.Д.* Вибране. – К.: Абрис, 1993. – 416 с.
131. *Якиманская И.С.* Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: Директор школы, 1996. – 120 с.
132. *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: Український вільний університет, 1993. – 217 с.
133. *Ярема Я.* Українська духовність у її культурно-історичних виявах // Перший український педагогічний конгрес 1935 р. – Львів: Рідна школа, 1938. – С. 16-88.
134. *Ярмусь С.* Духовність українського народу: Короткий орієнтаційний нарис. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1983. – 227 с.
135. *Яценко В., Ковальчук Т.* Пошук філософських і етнопсихологічних сутностей українця // Мандрівець. – 1995. – №2. – С. 103-109.

Надійшла до редакції 11.01.2001.